॥ श्रीजानकीवल्लभो विजयतेतराम् ॥

कृष्णविरचितस्वोपज्ञप्रभाव्याख्यासहितायाः कैवल्यदीपिकायाः पाठसम्पादनं समीक्षात्मकमध्ययनञ्च

An Edition and Critical Study of Kaivalyadīpikā with own Prabhā Commentary of Kṛṣṇa

वेरावलस्थ-श्रीसोमनाथसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य
विद्यावारिधिः इत्युपाधये शोधप्रबन्धः

A Thesis for the award of Vidyavaridhi Degree (Doctor of Philosophy)
of Shree Somnath Sanskrit University, Veraval

मार्गनिर्देष्टा / *Guide*
साधुः श्रुतिप्रकाशदासः
निदेशकः - आर्ष-अक्षरधाम, गांधीनगरम्
Sadhu Shrutiprakashdas
Director
AARSH-Akshardham, Gandhinagar

अनुसन्धाता / *Researcher*
जानकीशरणः
सहायकाचार्यः (दर्शनम्)
Janakisharan
Assistant Professor (Darshana)
Shree Somnath Sanskrit University

श्रीसोमनाथसंस्कृतयुनिवर्सिटी
(गुजरातसर्वकारेण स्थापितः)
वेरावलम्-३६२२६६
Shree Somnath Sanskrit University
(Established by Government of Gujarat)
Veraval-362266

पञ्जीकरणसङ्ख्या - १००/२०१३

Scanned with CamScanner

॥ श्रीजानकीवल्लभो विजयतेतराम् ॥

कृष्णविरचितस्वोपज्ञप्रभाव्याख्यासहितायाः कैवल्यदीपिकायाः पाठसम्पादनं समीक्षात्मकमध्ययनञ्च

An Edition and Critical Study of Kaivalyadīpikā with own Prabhā Commentary of Kṛṣṇa

वेरावलस्थ-श्रीसोमनाथसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य

विद्यावारिधिः (Ph.D.) इत्युपाधये शोधप्रबन्धः

A Thesis for the award of
Vidyavaridhi Degree (Doctor of Philosophy) of
Shree Somnath Sanskrit University, Veraval

मार्गनिर्देष्टा/Guide

साधुः श्रुतिप्रकाशदासः

निदेशकः - "आर्ष-अक्षरधाम", गांधीनगरम्

Sadhu Shrutiprakashdas

Director

AARSH-Akshardham, Gandhinagar

अनुसन्धाता /Researcher

जानकीशरणः

सहायकाचार्यः (दर्शनम्)

Janakisharan

Assistant Professor (Darshana)

Shree Somnath Sanskrit University

श्रीसोमनाथसंस्कृतयुनिवर्सिटी

(गुजरातसर्वकारेण स्थापितः)

Shree Somnath Sanskrit University

(Established by Government of Gujarat)

वेरावलम्-३६२ २६६

Veraval-362266

2015

Scanned with CamScanner

S S S U Library
Varsity PHD 83
Acc. No
Call No
Price

SSSU LIBRARY
Computer Entry
Record ID 26278
Date of Entry 25/2/2020

Scanned with CamScanner

AKSHARDHAM CENTER FOR
APPLIED RESEARCH IN SOCIAL HARMONY

AARSH

POST GRADUATE RESEARCH & PUBLICATION CENTER,
AFFILIATED TO SOMNATH SANSKRIT UNIVERSITY, VERAVAL

SWAMINARAYAN
AKSHARDHAM
J Road, Sector 20,
Gandhinagar - 382 020
Tel : 079 2326 0001 / 2
Ext. : 152 to 155, 165
Fax : 079 2326 0336
email : akdvip@gmail.com
aarsh@mail.com
akshardham07@gmail.com

प्रमाणपत्रम्

सानन्दं मार्गनिर्देशकत्वेन प्रमाणयामि यत् श्री **जानकीशरणः** इति नामधेयः शोधच्छात्रः मदीये मार्गदर्शने भृशं परिश्रम्य समुपलब्धां सामग्रीं च सङ्कलय्य **"कृष्णविरचितस्वोपज्ञ-प्रभाव्याख्यासहितायाः कैवल्यदीपिकायाः पाठसम्पादनं समीक्षात्मकमध्ययनञ्च"** ***(An Edition and Critical Study of Kaivalyadīpikā with own Prabhā Commentary of Kṛṣṇa)*** इति शीर्षकाङ्कितं मौलिकशोधप्रबन्धं वेरावलस्थ-श्रीसोमनाथ-संस्कृतविश्वविद्यालयस्य विद्यावारिधिः इत्युपाधये समर्पयतीति। मातृकाशास्त्रं पाठसम्पादनविधिञ्च समवलम्ब्य विश्वविद्यालयानुदानायोगस्य २००९ संवत्सरस्याधिनियमानुसारं सम्पादितोऽयं शोधप्रबन्धः विद्यावारिध्युपाधये सर्वथा समर्पणयोग्य इति धिया अमुं शोधप्रबन्धं विद्यावारिध्युपाधये संस्तौमि।

मार्गदर्शकः

स्थानम् – गांधीनगरम्

दिनाङ्कः – २६/१०/१५

साधुः श्रुतिप्रकाशदासः

Scanned with CamScanner

प्रतिज्ञापत्रम्

वेरावलस्थ-श्रीसोमनाथसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य **विद्यावारिधिः (Ph.D.)** इत्युपाधये श्रीमतां **साधुश्रुतिप्रकाशदास**महोदयानां मार्गदर्शने **"कृष्णविरचितस्वोपज्ञप्रभाव्याख्या-सहितायाः कैवल्यदीपिकायाः पाठसम्पादनं समीक्षात्मकमध्ययनञ्च" *(An Edition and Critical Study of Kaivalyadīpikā with own Prabhā Commentary of Kṛṣṇa)*** इति शीर्षकाङ्कितः शोधप्रबन्धोऽयं मार्गनिर्देशकस्य निर्देशानुसारं मातृकाशास्त्रं पाठसम्पादनविधिञ्च समवलम्ब्य विश्वविद्यालयानुदानायोगस्य २००९ संवत्सरस्याधिनियमानुसारं सज्जीकृत्य ऐदम्प्राथम्येन समर्प्यते इत्यहं प्रतिजाने। मौलिकशोधप्रबन्धस्यास्य अपेक्षिता सर्वाऽपि सामग्री मयैव सङ्कलितेति प्रमाणयामि।

इत्थम्

दिनाङ्कः - 20-10-2015

स्थानम् - वेरावलम्

(जानकीशरणः)

अनुसन्धाता

Scanned with CamScanner

Shree Somnath Sanskrit University

(Estd. by Government of Gujarat)

Rajendra Bhuvan Road, **Veraval - 362 266**, District : Gir -Somnath. (Gujarat)

Ph. : 02876-244532 Fax : 02876-244417, E-mail : sssu.veraval@gmail.com

Website : www.shreesomnathsanskrituniversity.info

Ref No. SSSU/Ph.D./Certi./4453-4511/2014 Date Date: 13/02/2014

CERTIFICATE

This is to certify that Mr. JANAKISHARAN is a student of Ph.D. Degree Course. His Ph.D. registration number and date are 100 & 02-02-2013. He has attended the Ph.D. Coursework organized by Shree Somnath Sanskrit University, Veraval (as per UGC Minimum Standards and Procedure for the award of Ph.D. Degree Regulation 2009) from 7th September, 2013 to 29th September, 2013. He has successfully completed this Ph.D. Coursework.

REGISTRAR,
Shree Somnath Sanskrit University
Veraval, Dist. Junagadh (Gujarat)

Scanned with CamScanner

मङ्गलम्

अपारकरुणासिन्धुं ज्ञानदं शिष्यवत्सलम्।
ध्वस्ताज्ञानप्रपञ्चकं शान्तं विज्ञानरूपिणम्॥

श्रीवैष्णवमताब्जं तं सच्छास्त्राणां प्रवर्तकम्।
रामप्रकाशमाचार्यम् अच्युताद्यं वयं नुमः॥

Scanned with CamScanner

उपोद्घातः

इह खलु जगति सत्स्वप्यनेकेषु शास्त्रेषु ब्रह्मविद्यापराख्यमध्यात्मशास्त्रमेव निःश्रेयससाधनतया श्रेष्ठं परमुपादेयञ्चेति श्रुतिस्मृतिभिश्चैकमत्येनोद्घुष्यते। **"अध्यात्मविद्या विद्यानाम्"** इति परम्परामनुसृत्य सर्वेऽपि ऋषयः ज्ञानिनश्च अध्यात्मज्ञानमेवाश्रयन्ते। **"सा विद्या या विमुक्तये"** इतीयमुक्तिः मोक्षपरकं शास्त्रमेवं प्रकृतविद्यात्वेन अभ्युपैति। सुभाषितेऽपि **"विद्या तु वैदुष्यमुपार्जयन्ती जागर्ति लोकद्वयसाधनाय"** इत्युक्तं भवति। अथ च वैशेषिकसूत्रं **"यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः"** इत्यनेन शास्त्राणां द्वैविध्यं सङ्केतयति। एवञ्च सति धर्मार्थकामानां त्रिविधानामुद्देश्यानां तत्सम्बद्धानां शास्त्राणाञ्च साधनत्वं मोक्षशास्त्रस्य च साध्यत्वं सम्पद्यते। अत एव मुण्डकोपनिषदि **"द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद्ब्रह्मविदो वदन्ति परा चैवापरा च। तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति। अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते"** इत्यध्यात्मशास्त्रस्यैव पराविद्यात्वेन निर्देशः कृतो वर्तते। यया विद्यया लौकिकं ज्ञानं जायते सा अपरा विद्या। यया च अक्षरब्रह्मविषयकं ज्ञानं जायते सा परा विद्या इत्युच्यते।

अद्वैतसिद्धान्तविकासः—

अतिप्राचीनकाले सेयं परा ब्रह्मविद्या प्रथममुपनिषत्सु प्रतिष्ठिता। ततो महाभारतान्तर्गत-श्रीभगवन्मुखारविन्दात् निःसृतायां बादरायणशाण्डिल्यादिभिर्महर्षिभिर्मीमांसितार्थायां सर्वविषया-वगाहित्वेन ज्ञानविज्ञानसमन्विताध्यात्मविद्याचरमोत्कर्षेण निःश्रेयसपथप्रदर्शिकायां श्रीमद्भगवद्-गीतायां तथा अन्येषु ग्रन्थेषु सङ्क्षेपतस्तत्सिद्धान्तरूपेण सङ्गृहीता। ततः करुणावरुणालयेन भगवता बादरायणेन शारीरकसूत्रापराभिधाने ब्रह्मसूत्रग्रन्थे मीमांसान्यायपद्धत्योपनिषद्गतजीव-ब्रह्मविषयकानेकवाक्यार्थविचारेण जीवब्रह्मैक्यसिद्धान्तः प्रस्थापितः। वेदान्ते प्रस्थानत्रयमङ्गी-क्रियते—(१) श्रुतिप्रस्थानम्, यथा उपनिषत्, (२) स्मृतिप्रस्थानम्, गीतादिकम्, (३) न्यायप्रस्थानम्, ब्रह्मसूत्रादिकम्। तत्र उपनिषत्सु ऋषीणां सत्यद्रष्टॄणां वा सत्योपलब्ध्यादिकं विधृतम्। गीतादौ

Scanned with CamScanner

ऋषिभिः विधृतम् उपलब्ध्यादिकं भाषान्तरेण उपस्थापितम्। ब्रह्मसूत्रादौ तु श्रुतिस्मृतिवचनादिकं युक्तिसहायेन दृढीकृतम्।

भगवच्छङ्करपादात् प्राक् श्रीगौडपादाचार्यैः माण्डूक्योपनिषत्कारिकाः प्रणीताः। तदनु अद्वैतसिद्धान्तस्य विकासाय श्रीशङ्करचार्यैरुपनिषद्भगवद्गीताब्रह्मसूत्राणामुपरि भाष्याणि प्रणीतानि, यस्योपरि श्रीमत्सुरेश्वराचार्यैर्बृहदारण्यकादिभाष्योपरि बृहद्वार्तिकग्रन्थाः निर्मिताः। ततः श्रीपद्मपाद-वाचस्पतिमिश्र-आनन्दगिरि-विद्यारण्यादिभिः बहवो हि पञ्चपादिका-भामत्यादिग्रन्थाः प्रणीताः। अनन्तरमन्यैः शास्त्रविचक्षणैः वेदान्ताचार्यैः टीकानामुपरि टीका विरचिताः। अद्वैतसिद्धान्ते नैकैराचार्यैः परमतत्त्वबोधनाय नैके पाण्डित्यपूर्णग्रन्था उट्टङ्किताः। तेषूपनिषद्-गीता-सूत्र-भाष्य-वादप्रधान-अनुभवप्रधान-काव्यात्मकशैलीप्रधाना ग्रन्थास्सन्ति।

तदनु सूक्ष्मदर्शिनो वेदान्तशास्त्रविशारदा विरुद्धमतवादिनां शङ्कानिराकरणेन वेदान्तसिद्धान्तविशदीकरणाय वेदान्तग्रन्थेषु व्युत्पत्तिविकासाय तत्तत्काले स्वतन्त्रान् बहून् बृहतो ग्रन्थान् विरचयामासुः। तथा हि ब्रह्मसिद्धिः, नैष्कर्म्यसिद्धिः, सङ्क्षेपशारीरकम्, इष्टसिद्धिः, खण्डनखण्डखाद्यम्, न्यायमकरन्दः, पञ्चदशी, अद्वैतदीपिका, सिद्धान्तलेशसङ्ग्रहः, अद्वैतसिद्धिः इत्याद्याः। केचन अन्ये अत्रानुक्ता ग्रन्था अद्वैतसिद्धान्तविरोधिसाङ्ख्यनैयायिकमीमांसाबौद्धार्हतादि-पूर्वपक्षखण्डनात्मकत्वात् दुरूहतर्कजालजटिलप्रौढवाक्सरणिनिबद्धा विविधविवरणटीकोपटीकादि-परिष्कृता अद्य पण्डितमण्डलीलोचनगोचरा विद्योतन्ते।

एतेषाम् अद्वैतग्रन्थानां विषयदृष्ट्या त्रैविध्यं वक्तुं शक्यते। शारीरकभाष्यपञ्चपादिका-भामत्याद्याकरग्रन्थाः; नैष्कर्म्यसिद्धिः, खण्डनखण्डखाद्यम्, अद्वैतसिद्धिः, सिद्धान्तलेशसङ्ग्रहादि-वादप्रधाना ग्रन्थाः; पञ्चदशी, विवेकचूडामणि, उपदेशसाहस्र्यादि अनुभवप्रधाना ग्रन्था इति। एवमेव केचन लघुशरीरा अपि अतिगभीराशयाः प्रमाणमालाः, भेदधिक्कारः, तत्त्वविवेकः, तत्त्वानुसन्धानम्, अद्वैतरत्नरक्षणम्, अद्वैतचिन्तामणिः, स्वाराज्यासिद्धिः इत्यादयः शतशो ग्रन्था विद्वद्भिः प्रणीता उपलभ्यन्ते। परमेतेषां ग्रन्थानाम् अर्थावगमनाय सुलभतया चावबोधायान्येऽपि प्रकरणग्रन्था विरचिताः सन्तः उपकुर्वन्ति। ते च प्रकरणग्रन्थाः सिद्धान्तमात्रप्रदर्शनपराः, खण्डनमण्डनपराः अनुभवात्मकभावाविष्करणपराः, काव्यशैल्या सिद्धान्तप्रदर्शनपराश्चेति चतुर्धा

Scanned with CamScanner

विभक्तुं शक्यन्ते। एते सर्वेऽपि ग्रन्थाः "**शास्त्रैकदेशसम्बद्धं शास्त्रकार्यान्तरे स्थितम्। आहुः प्रकरणं नाम ग्रन्थभेदं विपश्चितः**" इति लक्षणलक्षितास्सन्तः शास्त्रस्यैव कार्यसाधका वर्तन्ते।

तथैव कालदृष्ट्याऽपि सर्वदर्शनोत्तमाद्वैतवेदान्तदर्शनस्य विकासकालः प्राचीन-मध्यम-आधुनिकभेदेन त्रिधा प्रविभक्तुं शक्यते। दशमशतकान्तः प्राचीनभागो यस्मिन् काले शाङ्करभाष्यं तद्व्याख्यानभूतानां ग्रन्थानामाविष्करणम्, भामतीप्रस्थानस्य विवरणप्रस्थानस्य च बीजावापः, संख्येयानां स्वतन्त्रग्रन्थानाञ्च आविर्भावोऽभवत्। मध्यमो भागः षोडशशतकान्तो यत्र न्यायशैल्या निबद्धा न्यायवैशेषिकादिमतसिद्धभेदवादखण्डनपराः स्वतन्त्रभूता अद्वैतग्रन्थाः प्रादुरभुवन्। आधुनिककालः अद्यावधिपर्यन्तः स्वीकर्तुं शक्यते।

प्रकृतशोधकर्मणि प्रवृत्तिः—

२०१२ तमे वर्षे शृङ्गेरिस्थ-राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानस्य राजीवगान्धिपरिसरे अद्वैतवेदान्ते सस्वर्णपदकमाचार्यपदवीमवाप्य वेदान्तशास्त्रे मातृकाग्रन्थे शोधकार्यस्य सम्पिपादयिषया गुरुणा प्रेरितस्सन् अहं विभिन्नहस्तप्रतिसङ्ग्रहालयान् अगमम्। तत्र तावत् मद्रासनगरस्थ-अड्यारहस्त-प्रतिसङ्ग्रहालये अद्वैतवेदान्तसम्बन्धा मातृकाः पर्यशीलम्। तत्राऽहं चिकीर्षितशोधकार्यार्थं द्वौ मातृकाग्रन्थौ अलभे। तत्र वाचस्पतिमिश्रकृतभामतीव्याख्यानस्य अच्युतकृष्णानन्दतीर्थकृता (१६५०-१७५० A.D.) "भावदीपिका" इत्याख्या एका मातृका, अपरा च कृष्णविरचिता (१८०० A.D.) सव्याख्या कैवल्यदीपिका। तत्र कल्पतरुपरिमलसङ्ग्रहरूपा भावदीपिका अड्यारहस्तप्रति-सङ्ग्रहालये त्रिषु भागेषूपलभ्यते। तेषु (१) 39.E.9 इति ग्रन्थक्रमाङ्काङ्किता देवनागरीलिपौ अपूर्णा अक्षरभङ्गयुता चतुस्सूत्रीपर्यन्ता। (२) 30.A.12 इति ग्रन्थक्रमाङ्कनिर्दिष्टा ग्रन्थलिपौ अतिप्राचीना, जीर्णा, अक्षरभग्ना च सती द्वितीय-तृतीय-तुरीयाध्यायपर्यन्ता उपलभ्यते। (३) 39.E.10 इति ग्रन्थक्रमाङ्कसूचिता देवनागरीलिपौ खण्डद्वये भामतीव्याख्यानस्य द्वितीय-तृतीयाध्यायुता प्राप्यते। अत्र प्रथमतृतीयक्रमाङ्के निर्दिष्टं मातृकाद्वयमपि द्वितीयक्रमाङ्के सूचिताया ग्रन्थलिपिमातृकायाः प्रतिकृतिः (Transcript Copy) वर्तते। अस्या मातृकायाः स्थिरचित्रं (Camera copy) स्वीकृत्य किञ्चिदध्ययनमहमकार्षम्। किन्तु शोधकार्यस्य अल्पावधित्वात् १०११ पुटात्मिकेयं मातृका सम्प्रति विद्यावारिधिकालावधौ कदाचित् सम्पादयितुं न शक्यते। भगवदनुग्रहेण अस्याः सम्पादनं प्रकाशनञ्च भविष्यत्काले भविष्यति इति धियाऽहं

Scanned with CamScanner

कृष्णविरचितसव्याख्यायाः कैवल्यदीपिकायाः सम्पादने प्रावृत्तो। अस्या मातृकाया एकां प्रतिलिपिं (xerox) अहम् अड्यारहस्तप्रतिग्रन्थालयात् ऑगस्ट् २०१२ तमे वर्षे प्राप्तवान्। तदनु शोधकार्यमिदमारभत।

अद्वैतवेदान्तसाहित्ये कैवल्यदीपिका —

अद्वैतवेदान्तनिबन्धेषु बहवो हि निबन्धाः काशी-पुण्यपत्तन-मद्रास-मुम्बापुरादिनगरेषु विद्वरेण्यैः संशोधनपुरःसरं प्राकाश्यं नीत्वा महानुपकारः कृतः। तथापि नैकासु लिपिषु विरचिता एते ग्रन्थाः प्रकाशिता अप्रकाशिताश्च वर्तन्ते। तत्र ग्रन्थ-तमिल-तेलुगु-कन्नड-शारदा-देवनागरीप्रभृतिषु नैकासु बहवो हि ग्रन्था येऽमुद्रितास्सन्तो विभिन्नेषु प्राच्यविद्याग्रन्थालयेषूपलभ्यन्ते। अमीषु ग्रन्थेषु उपलभ्यन्ते नैके वेदान्तविषया ये मुमुक्षूणां कृते नितरामुपयोगिनस्सन्ति। अतीव सरलया रीत्या विविधदृष्टान्तपुरस्सरं, विभिन्नमतसिद्धान्तोपवर्णनपूर्वकमद्वैतमतस्य श्रेष्ठ्यमुपादेयत्वं च वर्णयन्त इमे न्यायप्रमाणोपबृंहिताः प्रकरणग्रन्थाः शास्त्रप्रमेयं स्फुटं प्रबोधयन्ति।

तादृशनिबन्धेष्वेकमिदं ग्रन्थरत्नं "कैवल्यदीपिका" नाम यदद्यावध्यप्रकाशितं निगूढमिवासीत्। इयं "कैवल्यदीपिका" वेदान्तसिद्धान्तार्थजिज्ञासून् नितरामुपकरोति। इयं स्वोपज्ञप्रभाव्याख्यायुता कैवल्यदीपिका कृष्णविरचितेति ग्रन्थस्य पुष्पिकावाक्येन (Colophon) स्फुटीभवति। अन्येषां प्राचीनग्रन्थकर्तॄणामिवैतेषामपि देशकालजीवनवृत्तादिविषये सम्यक् परिचयो न प्राप्यते। अतो ग्रन्थान्तरावलोकनेन सङ्कलितं यत्किञ्चिद्वृत्तमत्रोपन्यस्यते।

अयं कृष्णपण्डितः ब्रह्मानन्दापराभिधानकृष्णानन्दयतेशिश्ष्यो दक्षिणदेशीयस्तमिलभाषा-साहित्ये च निष्णातश्चोलदेशवासीति अद्वैतवेदान्तसाहित्येतिहासकोशकारः र.तङ्गस्वामि-शर्ममहोदयः मनुते। मातृकाया द्वयोः प्रकरणयोः आरम्भे अन्ते च "**श्रीमद्गुरुब्रह्मानन्दस्वामिने नमः**" इत्यनेन वाक्येन ज्ञायते यदस्य गुरोर्नाम ब्रह्मानन्दः। ग्रन्थस्यान्तेऽपि अयं ग्रन्थकारः स्वगुरुं नमस्कृत्य स्वकृतार्थतां प्रदर्शयति। तत्रायं स्पष्टं सङ्केतयति यदस्य गुरोर्नाम ब्रह्मानन्द इति वर्तते। यथा- "**ब्रह्मानन्दाद्यतीन्द्रादपि विपुलकृपां प्राप्य मुक्तो धरण्याम्**" इति। अस्यैव मातृकायाः स्वोपज्ञप्रभाव्याख्यायाम् अयम् ब्रूते यदस्य गुरुः यतीन्द्रो ब्रह्मानन्दः अन्वर्थनामा वर्तते। ब्रह्मानन्दस्य अपरं नाम कृष्णानन्दयतिः इत्यस्ति। अस्य ग्रन्थकारस्य वंशविषये साक्षात् प्रमाणं विवरणञ्च नोपलभ्यते तथापि ग्रन्थकारेण प्रणीतासु कृतिषु एतद्विषये ईषन्निर्देशः प्राप्यते। तद्यथा अनेन कृष्णेन

Scanned with CamScanner

विरचितायाः "मुनिभावप्रकाशिका" इति भगवद्गीताव्याख्याया आद्येषु पद्येषु एष सङ्केतयति यत् स भारद्वाजगोत्रीयनृसिंहगुरोः पुत्रः, श्रीरामदेशिकस्य भागिनेयः च। स्वीयमातुलाद् व्याकरणमीमांसा-वेदान्ताद्यनेकशास्त्राणामध्ययनं चकार।

अस्या मातृकायाः कर्तुः कालविषयेऽपि स्पष्टं विवरणं नोपलभ्यते। मातृकाग्रन्थोऽयं तमिलभाषायां ताण्डवरायस्वामिना विरचितस्य कैवल्यनवनीतस्य संस्कृतीकरणरूपः पद्यबद्धोऽस्तीति केचन मन्वते। मतमेतत् प्रामाणिकमप्यस्ति। अयं ताण्डवरायस्वामी सप्तदश-अष्टादशशतकीयः चोलदेशीयो नन्निलग्रामवासिनारायणसरस्वतीशिष्यः आसीदिति केचन वदन्ति। केचित्तु ताण्डवरायस्वामिनं तिरुवानैक्कावलगोपालशास्त्रिणः प्राप्तविद्यम्, नारायणगुरोः प्राप्तदीक्षम्, परमशिवेन्द्रशिष्यं सदाशिवब्रह्मेन्द्रसतीर्थ्यञ्चेति भणन्ति। ताण्डवरायस्वामिना तमिलभाषया निबद्धं "कैवल्यनवनीतम्" तमिलप्रदेशे अद्वैतीनां मध्ये अतीव प्रसिद्धं वर्तते। अस्य कैवल्यनवनीतस्य कासुचित् भाषासु अनुवादो विद्वद्भिः कृतः। तत्र Dr. Karl Graul (१८१४-१८६४ A.D.) इति नामकेन जर्मनदेशस्थविदुषा कैवल्यनवनीतस्य जर्मनभाषायाम् Bibliotheca Tamulica seu Opera Praecipua Tamuliensium (1854-1865 A.D.) इति शीर्षाङ्किते ग्रन्थसङ्ग्रहे अनुवादः कृतः। मलयालमभाषायामस्यानुवादः Acharya Thunjathe Ezuththachchan नामकेन विदुषा "प्रबोधामृतम्" इति शीर्षाङ्कितग्रन्थे कृतः। कैवल्यनवनीतस्य समग्रोऽपि संस्कृतानुवादः कृष्णपण्डितेन "कैवल्यदीपिका" इति शीर्षकाङ्कितग्रन्थे पद्येषु निबद्धः। संस्कृतानुवादेन साकमनेन कृष्णेन कैवल्यदीपिकायाः उपरि "प्रभा" इत्याख्या स्वोपज्ञव्याख्यापि कृता।

अतः सर्वथापि तमिलकविताण्डवरायस्वामिनः अर्वाचीनोऽयं कैवल्यदीपिकाकारः कृष्णपण्डितः अष्टादशशतकीयः (१८०० A.D.) इति कल्पयितुं शक्यते। अनेन कल्पनेन ग्रन्थकारस्यास्य समयो विक्रमादित्यवर्षस्याष्टादशशताब्द्या मध्यमभाग इति निर्धारितो भवति। ग्रन्थोऽयं गुरुशिष्ययोः संवादरूपेण निबद्धः सन् प्रस्थानत्रयम् आलोडयित्वा वेदान्तस्य सारं प्रकटयति। प्रकरणग्रन्थरूपेण इयं कैवल्यदीपिका प्रायः सर्वानपि वेदान्तसिद्धान्तान् विवृणोति। अतः मया कैवल्यदीपिकायाः पाठसम्पादनं समीक्षात्मकमध्ययनञ्च श्रीसोमनाथसंस्कृतविश्वविद्यालये विद्यावारिधीत्युपाधये शोधकार्यत्वेन स्वीकृतम्। अद्वैतवेदान्ते ईदृशं ग्रन्थरत्नमद्यावधि अप्रकाशितमासीत्। अतस्तस्याविष्करणमेव शोधप्रबन्धस्यास्य मुख्यमुद्देश्यम्।

Scanned with CamScanner

अस्याः कैवल्यदीपिकायाः हस्तप्रतिद्वयं मद्रासनगरस्थ-अड्यारहस्तप्रतिसङ्ग्रहालये उपलभ्यते। तत्र हस्तलिखितपुस्तकमेकं ग्रन्थलिपौ निबद्धं वर्तते किन्तु तद् अतिजीर्णम् अपूर्णञ्च अस्ति। अपरा एका सुवाच्या पूर्णा च हस्तप्रतिकृतिः देवनागर्यां वर्तते या अष्टात्रिंशदधिकपञ्चशतपृष्ठपरिमाणा (५३८) वर्तते। अस्याः विद्यमानमातृकायाः मूलमातृका तु मदुरानगरवास्तव्यः श्रीमतः एम्.आर्. सुन्दररमणशास्त्रिवर्यस्य सविधे आसीत्, यां मातृकामाधारीकृत्य अड्यारग्रन्थालस्य पण्डिताभ्यां श्रीरामनाथशास्त्री, टि.आर्. शेषाद्रिशर्मा च इत्येताभ्यां कर्गजमातृका परिलिखिता। अस्या मातृकायाः लेखनकार्यं १९१५ ख्रीष्टाब्दे दिसम्बरमासे २९ दिनाङ्के सम्पूर्णतामुपगतम्। ततः १९१६ ख्रीष्टाब्दे जनवरीमासे अष्टमे दिनाङ्के मातृकेयम् अड्यारहस्तप्रतिसङ्ग्रहालयाय समर्पिता।

अधिकृतस्य शोधविषयस्य विशेषता

शोधकर्त्राधिकृतस्य विषयस्य विशेषतेयमेवस्ति यदद्यावधि प्रभाव्याख्यासहितायाः कैवल्यदीपिकायाः सम्पादनं प्रकाशनञ्च नाभूत्। ग्रन्थरत्नमिदमद्यावधि हस्तप्रतिपुस्तकाल-येष्वासीत्। अतोऽत्र मामके शोधप्रबन्धे कैवल्यदीपिकायाः प्रभाव्याख्यासहितायाः सम्पादनं विधाय समालोचनात्मकम् अध्ययनं प्रस्तूयते। अपि च कृष्णपण्डितवर्यैः अद्वैतवेदान्तस्य प्रकरणग्रन्थेऽस्मिन् येषामविषयाणां वर्णनमकारि, तेषामौचित्यमस्त्युत नेत्येवम्प्रकारेणात्र शोधविषये चिन्तनं वर्तिष्यते।

अधिकृतानुसन्धानविषयस्यावश्यकता

प्रकृतशोधकर्मण आवश्यकतेयमेव यद् एतादृशङ्कार्यं विषयेऽस्मिन् अद्यावधि नाभूदिति निश्चप्रचम्। अतः आवश्यकता तु वर्तत एव। अपि च अद्वैतवेदान्तजिज्ञासवो बाहुल्येन न जानन्ति यदयं कृष्णपण्डितः क आसीत्, अनेन प्रणीतोऽयं ग्रन्थोऽद्वैतवेदान्ते किं स्थानं बिभर्तीति। अतः तादृशञ्ज्ञानममीभ्यो भूयादित्येतादृशी आवश्यकता वरिवर्त्ति। असौ चात्र विषयग्रहणे कारणमिति।

अधिकृतानुसन्धानविषयस्य परिणामः

मच्छोधविषयस्य परिणामस्तु नितरामुपकारी भविष्यति। प्रकृतानुसन्धानकर्मणा अद्वैत-वेदान्तदर्शने कश्चिन्नूतनो ग्रन्थो विदुषां जिज्ञासूनाञ्च दृष्टिपथि समागमिष्यति। तथा चेदमप्यमीषाङ्कृते सुलभाय भविष्यति बोद्धुं यत् कृष्णपण्डितवर्यस्य कालः कः? कस्तद्ग्रन्थः?

Scanned with CamScanner

कदा च लिलेखेति। किञ्च एतस्य समीक्षात्मकसम्पादनानन्तरम् अस्मिन् विषये व्याकरणकाव्यादि-दृष्ट्यापि अनुसन्धानस्य द्वारमुद्घाटितं भविष्यतीत्थम्परिणामो भविष्यति।

अधिकृतानुसन्धानविषयस्याध्यायपुरस्सरं रूपरेखा –

"**कृष्णविरचितस्वोपज्ञप्रभाव्याख्यासहितायाः कैवल्यदीपिकायाः पाठसम्पादनं समीक्षात्मकमध्ययनञ्च**" इति शीर्षकोपेतः मच्छोधप्रबन्धोऽयं सपरिशिष्टं चतुर्भिरध्यायैः प्रविभक्तः। वेदान्ते चतुर्थसङ्ख्याया महान् महिमा वर्तते। यथा सकलज्ञानराशिवेदाः चत्वारः सन्ति। ब्रह्म चतुष्पाद् वर्तते। ब्रह्मसूत्रेषु चत्वारोऽध्यायाः सन्ति, तत्रापि प्रत्येकस्मिन्नध्याये चत्वारः पादाः। ब्रह्मजिज्ञासा स्वस्मात् पूर्वं नियमेन स्थितं यदपेक्षते तानि साधनान्यपि चत्वारि सन्ति। ग्रन्थे अनुबन्धा अपि चत्वारो भवन्ति। एवञ्च तमेव महाजनपथमनुकुर्वन् मयापि शोधप्रबन्धोऽयं चतुर्ष्वध्यायेषु प्रविभक्तः।

तत्रादौ शोधप्रबन्धेऽस्मिन् उपोद्घातभागे सम्पाद्यमानस्य ग्रन्थस्य भूमिकारूपेण किञ्चित्प्रास्ताविकरूपेण च केचनांशाः चर्चिताः। यत्र अद्वैतवेदान्तस्य सामान्यांशान् विवर्ण्य तदनु काचिदनुसन्धानभूमिका उपस्थापिता। तदनु "**कृष्णः – तद्देशकालकृतिवैदुष्यादीनां विचारः**" इत्याख्ये प्रथमेऽध्याये कैवल्यदीपिकाकारस्य देशकालादिपरिचितिः, ग्रन्थाभिधानम्, ग्रन्थविषयः, प्राप्तमातृकयोर्विवरणं गुणदोषविचारश्च, भाषाच्छन्दोव्यवस्था, ग्रन्थकर्तुः वैशिष्ट्यं शैली च इत्येतान् विषयानधिकृत्य उपस्थापनं कृतम्। तदनु उपलब्धमातृकयोः विवरणं गुणदोषविचारश्च, स्वीकृतमातृकायाः सम्पादनपद्धतिः, पाठसम्पादनविधिश्च विलिख्य मातृकयोः छायाचित्राणि योजितानि। "**स्वोपज्ञप्रभाव्याख्यासहितायाः कैवल्यदीपिकायाः पाठसमीक्षात्मकं सम्पादनम्**" इत्याख्ये द्वितीयेऽध्याये सम्पादितः स्वोपज्ञव्याख्यासहितकैवल्यदीपिकाग्रन्थभागः निबद्धः। "**कैवल्यदीपिकायाः तत्त्वप्रदीपप्रकरणस्थानां विषयाणां समीक्षितमध्ययनम्**" इत्याख्ये तृतीयेऽध्याये तत्त्वप्रदीपप्रकरणस्थानां विषयाणां समीक्षितमध्ययनं कृतम्। यत्र मङ्गलाचरणम्, अनुबन्धचतुष्टयम्, ब्रह्मणः स्वरूपतटस्थलक्षणे, साधनचतुष्टयम्, अध्यासः, जीवात्मनोः स्वरूपम्, अविद्या, चिच्चातुर्विध्यम्, लक्षणा, समाधिः, जीवन्मुक्तिः विदेहमुक्तिश्च इति अद्वैतसिद्धान्तानां भामतीविवरणप्रस्थानेन सह सिद्धान्तान्तरैः तौलनिकमध्ययनं विधाय समीक्षा कृता वर्तते। शोधप्रबन्धस्य "**कैवल्यदीपिकायाः संशयच्छेदप्रदीपप्रकरणस्थानां विषयाणाम्**

Scanned with CamScanner

समीक्षितमध्ययनम्" इत्याख्ये चतुर्थेऽध्याये अद्वैतसिद्धान्तानां विषये यत्र संशया वर्तन्ते, तेषां विषयाणामत्र प्रश्नोत्तरशैल्या समाधानं वर्तते। तत्र ब्रह्मणः अवाङ्मनसगोचरत्वम्, वेदानाम् अपौरुषेयत्वम्, अन्तःकरणस्य वृत्तिविचारः विद्वदविद्वत्कर्मफलवैषम्यम्, प्रतिबिम्बवादः, ज्ञानकर्मसमुच्चयनिराकरणम्, श्रुतिवाक्यानां विरोधपरिहारः, यज्ञादिकर्मणां ब्रह्मविचारे उपयोगः, विधिविचारः, मायास्वरूपवर्णनम्, प्रतिबिम्बसत्यताविचारः, आत्मनः अखण्डार्थत्वम्, आनन्द-मीमांसा, अज्ञानभूसप्तकम्, ज्ञानभूसप्तकम्, चतुर्विधः संन्यासः, जीवन्मुक्तिः इत्यादिविषयाणां समीक्षितमध्ययनं विहितम्। तदनु उपसंहारे शोधप्रबन्धस्यास्य समग्रः सारः नरटङ्कि। परिशिष्टभागे कैवल्यदीपिकायाः साधारणश्लोकसूची, प्रयुक्तानां छन्दसां सूची, उदाहृतानां ग्रन्थानां सूची, प्रभाव्याख्यायाम् उदाहृतानां श्लोकानां श्रुतिस्मृतिवाक्यानाञ्च सूची, उल्लिखितानां न्यायानां सूची, परिशीलितग्रन्थसूची च विद्यते।

एवञ्च शोधप्रबन्धेऽस्मिन् प्रभाव्याख्योपेता कैवल्यदीपिका सम्पादिता वर्तते। तथा च परामृष्टानां ग्रन्थानां, तत्कर्तॄणां तत्सङ्केतानां च सूची, विषयानुक्रमणिका, अस्मदङ्गीकृतपाठानां सूचिकापादटिप्पणी, पाठविमर्शनरूपा टिप्पणी, ग्रन्थगतपद्यानाम् आद्यपादानुक्रमणिका चेति अपेक्षिताः अनुक्रमणिकाश्च यथास्थानं समावेशिताः सन्ति। शोधप्रबन्धोऽयं वेरावलस्थ-श्रीसोमनाथसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य विद्यावारिधिः इत्युपाधये श्रीमतां साधुश्रुतिप्रकाशदास-महाराजानां मार्गदर्शने विरचितः।

धन्यताविष्कृतिः

अचिरादुपकर्तुराचरेदथवात्मौपयिकीमुपक्रियाम् ।
पृथुमित्थमथाणुरस्तु वा न विशेषे विदुषामिह ग्रहः॥

इति श्रीहर्षोक्तिं स्मारं स्मारं "कृतज्ञो ननु दुर्लभः" इति च विद्वदुपज्ञं वचनं ध्यायं ध्यायं कृतज्ञता-ज्ञापनमप्यत्यावश्यकं कर्मेति तत्र ममापि प्रवृत्तिः। "कृष्णविरचितस्वोपज्ञप्रभाव्याख्यासहितायाः कैवल्यदीपिकायाः पाठसम्पादनं समीक्षात्मकमध्ययनञ्च" इति विषयो मया शोधकार्यत्वेन सुनिश्चितः। महनीयकीर्तयो विद्वांसोऽनुसन्धानकर्मणो दुष्करतां जानन्त्येव। तत्रापि कस्यापि अप्रकाशितपाण्डुलिपिग्रन्थस्य कस्या अपि नूतनाया व्याख्याया वा सम्पादनं कियत्कठिनमित्यपि नाविदितं तत्र भवतां प्रेक्षावताम्। अपि च अनुसन्धानकर्मणि प्रायो नूतनविषयाणां गवेषणया प्रकाशनमपेक्षते। रत्नजातं रत्नाकर इव यद्यपि तत्तु ग्रन्थाब्धौ प्रकीर्णं विद्यते तथापि तत्र निमज्ज्य तेषामुन्नयनं कीदृशं दुष्करमित्यपि मतिमतां नाज्ञातम्। तत्र मान्यानामदूष्यवैदुष्यविभूषितानां प्रथितयशसां गुरुजनानां ज्ञानसृतिसाहाय्यमेवोपकरणं नान्यदिति मे मतिः। अतोऽहं येषां ज्ञाननिर्देशन-प्रवचनाध्यापनविषयोपस्थापनकौशलसौष्ठवाधानेनोपकृतस्तत्प्रत्युपक्रियामन्यथा विधातुमक्षमः, अतः केवलं प्रणतिपुरस्सरशब्दप्रसूनाञ्जलिसमर्पणात्मकं कृतज्ञताज्ञापनमेव मदधीनमिति कृत्वा कृतज्ञाविष्कृतिं कुर्वे।

निखिलविभूतिनायकजानकीजीवननाथनारायणादिसहस्रपरनामाभिधेयस्य सन्निहित-सच्चिदानन्दशर्मणो धर्मवर्मणो व्यापकब्रह्मणः परब्रह्मणो लोकाभिरामस्य श्रीरामस्य दिव्यानुग्रहेण, मूर्तिमतां विद्यास्वरूपदीक्षागुरूणां विविधविद्याविचारचतुराणामध्यापनलेखनप्रवचनपटूनां सम्पादितविरचितानेकसामाजिकाध्यात्मिकग्रन्थानां राष्ट्रभाषाकाव्यकलाकुशलानां तत्त्वज्ञानां यतिवराणां पञ्चाशीतिवयस्यपि स्वकर्मकुशलानां वितरितहरिकथासत्सङ्गादीनां जोधपुरस्थ-उत्तमाश्रमस्य (आचार्यपीठस्य) पीठाधीश्वरपदमलङ्कुर्वाणां परमपूज्यस्वामिश्रीरामप्रकाशाचार्याणां च असीमया अनुकम्पया च संस्कृताध्ययनस्य अनुरागः समजनि। तेषामनुकम्पया प्रेरणया च संवर्धितोऽहम् तेषां महदुपकृतं स्मारं स्मारं तच्चरणनलिनयोः प्रणमामि। तदनु राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानस्य शृङ्गेरीस्थराजीवगान्धिपरिसरे सङ्गीतादिकलाधिदैवतपदजगदम्बायाः

Scanned with CamScanner

शारदाम्बाया दिव्यानुग्रहेण प्रो. वेम्पटिकुटुम्बशास्त्री - डॉ.गणेश-ईश्वरभट्टप्रभृतीनाम् मनीषिणाम् अनुग्रहेण गुरूणामनुकम्पया च वेदान्ताध्ययनस्य कश्चित् सुमहान्नवसरः प्राप्तः। अतस्तेभ्यो मुहुर्मुहुः प्रणतिततिं विनिवेदयामि।

अथ च श्रीसोमनाथसंस्कृतविश्वविद्यालये मान्यानां प्रो. वेम्पटिकुटुम्बशास्त्रिणां समाश्रयं सम्प्राप्य विद्यावारिधिं कर्तुम् अवसरः सम्प्राप्तः। श्रीसोमनाथसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य इमे हि कुलपतिचरा विद्यातपःपूता नैकविधशास्त्रेषु कृतावगाहाः, प्राच्यार्वाचीनशास्त्रनदीष्णाः, प्रशासननिपुणाः श्रीमन्तः प्रो. वेम्पटिकुटुम्बशास्त्रिमहोदयाः स्वस्य अतीव व्यस्तदिनचर्यामपि मदीयेऽनुसन्धानकर्मणि मन्मार्गदर्शकत्वेन मार्गदर्शनमकार्षुः। किन्तु कालस्य अचिन्त्यवेगेन श्रीसोमनाथसंस्कृतविश्वविद्यालये तेषां कौलपत्यावधौ अहममुं शोधप्रबन्धं समर्पयितुं नाशकम्। तथापि तेषां मार्गदर्शनं मदीयसंशोधनकर्मणि महदुपकरोत् अतस्तान् नानाशास्त्रविचक्षणान् दिगन्तव्यापियशोराशीन् भारतराष्ट्रपतिना पुरस्कृतान् न्यक्कृतसुधाद्राक्षेक्षुरसमाधुरीवाग्विलासान् वाग्मिनो वैदुष्यप्रचयचीयमानयशःकदम्बान् शिष्यवात्सल्यकरुणार्द्रहृदयान् आचार्यान् वेम्पटिकुटुम्बशास्त्रिवर्यान् सादरं प्रणम्य कार्तज्ञ्यं तेभ्यो वितनोमि। अथ तेषां निर्देशानुसारं मम दिष्ट्या चास्य शोधकर्मणो मार्गदर्शकत्वं विद्वदपश्चिमाः षड्दर्शनाचार्या यतिवरा व्याकरणसाहित्य-न्यायदर्शनवेदान्ताद्यनेकविद्यामर्मज्ञाः साधु-श्रुतिप्रकाशदासमहाराजाः स्वीचक्रुः इति कृत्वा मोमुद्यते मे स्वान्तम्। इमे आचार्याः अस्मिन् शोधकर्मण्यान्तं मार्गदर्शकत्वेन साहाय्यमकार्षुः। तेषामेव विद्यासमाराधनां सतां गुरूणां मार्गदर्शने "**कृष्णविरचितस्वोपज्ञप्रभाव्याख्यासहितायाः कैवल्यदीपिकायाः सम्पादनं समीक्षात्मकमध्ययनञ्च**" इति शीर्षकाङ्कितः शोधप्रबन्धोऽयं समाप्तिमगमत्। अत्र तेषां मार्गदर्शनमन्तरेण कथङ्कारमिदं सुसम्पन्नं भवेत्। अतस्तेभ्यो महद्भ्यो भूयो भूयः सप्रश्रयं सबहुमानं कार्तज्ञ्यं विनिवेद्य प्रणतिशतं समर्पयामि।

श्रीसोमनाथसंस्कृतविश्वविद्यालयाद्धेऽस्मिन् शोधकर्म समर्पयितुं दत्तावसरेभ्यः कुलपतिभ्यः आचार्येभ्यः अर्कनाथचौधरीमहाभागेभ्यो वन्दनानि वितनोमि। तदिदमनुसन्धानकर्म विधातुं नामाङ्कनविधिद्वारा अनुमतवद्भ्यः प्रशासनकुशलकुलसचिवेभ्यः डॉ. दशरथजादवमहोदयेभ्यः वन्दनानि निवेदयामि। शोधप्रबन्धममुं समर्पयितुम् साहाय्यमाचरितवद्भ्यः श्रीसोमनाथसंस्कृत-विश्वविद्यालयस्य संशोधनाधिकारिभ्यो सुहृद्भ्यः डॉ. कार्तिकपण्ड्यामहोदयेभ्यः कार्तज्ञ्यं प्रकटयामि। शोधकर्मण्यस्मिन् समुत्साहवर्धनं कृत्वा वेदवेदाङ्गसाहित्यविषये साहाय्यमाचरिद्वद्भ्यः

Scanned with CamScanner

वेदविद्याविद्भ्यः प्रो. देवेन्द्रनाथपाण्डेयमहोदयेभ्यः, साहित्यविचक्षणेभ्यः डॉ. एन्. एल्. पण्ड्यामहोदयेभ्यश्च प्रणतिशतं समर्पयामि। मदीयमनुसन्धानकार्यमग्रे सारयितुं व्याकरणकाव्य-तत्त्वादिविषयेषु श्रीसोमनाथसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य पुराणसङ्कायाध्यक्षाः साहित्यसिद्धान्त-विद्वद्वरिष्ठा आशुकवयो नयविनयादिगुणोपेताः सुहृदो डॉ. अमृतलालभोगायतामहोदयाः महत्साहाय्यमकार्षुः। अतस्तेभ्यो मदीयां कृतज्ञतां प्रकटयामि। शोधकर्मण्यस्मिन् यथाकालं साहित्यसम्पादने उपकृतवतीभ्यः श्रीसोमनाथसंस्कृतविश्वविद्यालये अभिनवविद्याविज्ञान-सङ्कायाध्यक्षाभ्यः प्रो. अर्चनादुबेमहोदयाभ्यः प्रणामाञ्जलिं विरचयामि। अथोऽथ भारतीयविद्वत्परिषदो नैके सदस्याः काव्यकोषव्याकरणवेदान्तार्थविचारणे मम प्रश्नानां द्राक् ईमेल्-माध्यमेन प्रत्युत्तरं दत्त्वा उपकुर्वन् तदर्थं तेभ्योऽपि धन्यवादान् वितरामि।

एतदनुसन्धानसम्बन्धिकर्मणि ग्रन्थलिपिमातृकाया देवनागर्यां लिप्यन्तरणकरणे साहाय्यं कृतवत्यै डॉ. एस्.टि.पि. कनकवल्ल्यै साधुवादान् विज्ञापयामि। संशोधनाय मातृकयोः प्रतिलिपिकर्तुम् अनुमतिं दत्तवद्भ्यः अड्यारहस्तप्रतिग्रन्थालयाध्यक्षेभ्यः श्रीशिन्देमहोदयेभ्यः शृङ्गेरिस्थ-अद्वैतशोधकेन्द्रस्य प्रशासकेभ्यश्च कार्तज्ञ्यं प्रकटयामि।

एतच्छोधकार्यार्थं माम् आश्रमकर्मभ्यः मुक्त्वा अनिर्विषण्णचेतसा साहाय्यं विहितवद्भ्यां ब्रह्मचारिभ्यां मम गुरुभ्रातृभ्यां सन्तशुकदेवप्रसाद-सन्तसतपालदासमहोदयाभ्यां पौनःपुन्येन सप्रश्रयं धन्यतां विनिवेद्य तौ सस्नेहं संस्मरामि। अपि च ग्रन्थस्यास्य मानकशोधनादिसम्पादनकर्मणि प्रत्यक्षपरोक्षाभ्यां मामुपकृतवद्भ्यः सर्वेभ्यः कृतज्ञतामाविष्करोमि, समेभ्योऽपि साधुभणितिं ब्रुवे। किं बहुना –

विशिष्टा ये सुहृज्जना असंस्मृता हि नामतः।
प्रसीदन्तु विशेषतो धन्यवादान् विज्ञापये॥

विद्वद्विधेयः
जानकीशरणः

Scanned with CamScanner

विषयसूची

विषयः	पृष्ठसङ्ख्या
○ प्रमाणपत्रम्	i
○ प्रतिज्ञापत्रम्	ii
○ विद्यावारिध्यनुसन्धानकार्यशालायाः प्रमाणपत्रम्	iii
○ मङ्गलाचरणम्	iv
○ उपोद्घातः	v
○ धन्यताविष्कृतिः	xiii
○ विषयसूची	xvi
○ सङ्केताक्षरसूची	xx
प्रथमोऽध्यायः – कृष्णः – तद्देशकालकृतिवैदुष्यादीनां विचारः	१-४५
१.१ किञ्चित् प्रास्ताविकम्	१
१.१.१ अद्वैतविकासः	१
१.१.२ श्रुतिप्रस्थानम्	२
१.१.३ स्मृतिप्रस्थानम्	३
१.१.४ न्यायप्रस्थानम्	४
१.१.५ अद्वैतसिद्धान्तविकासः	५
१.१.६ अद्वैतवेदान्ते प्रकरणग्रन्थाः	१२
१.१.७ अद्वैतवेदान्तवाङ्मये कृष्णकृतकैवल्यदीपिका	१२
१.२ कृष्णः कः?	१३
१.३ कृष्णस्य देशः	१६
१.४ कृष्णस्य कालः	१७
१.५ कृष्णस्य कृतयः	१८
१.६ कृष्णस्य वैदुष्यम्	१९
१.७ कृष्णस्य गुरुपदनिष्ठा	२०
१.८ कृष्णस्य कवित्वम्	२१
१.९ कैवल्यदीपिकायाः परिचितिः	२२
१.९.१ ग्रन्थाभिधानम्	२२
१.९.२ ग्रन्थविषयः	२४
१.९.२.१ प्रथमप्रकरणम्	२५
१.९.२.२ द्वितीयप्रकरणम्	२६
१.९.३ उपलब्धमातृकयोः विवरणम्	२७
१.९.४ उपलब्धमातृकयोः गुणदोषविचारः	२९

Scanned with CamScanner

१.९.४.१ ग्रन्थलिपिमातृका ३०
१.९.४.१ देवनागरीलिपिमातृका ३१
१.९.५ भाषाच्छन्दोव्यवस्था ३२
१.१० उपलब्धमातृकयोः चित्राणि ४४
१.१०.१ ग्रन्थलिपिमातृकायाः चित्राणि ४४
१.१०.२ देवनागरीलिपिमातृकायाः चित्राणि ४५

द्वितीयोऽध्यायः – स्वोपज्ञव्याख्यासहितायाः कैवल्यदीपिकायाः पाठसमीक्षात्मकं सम्पादनम् ४६-२२९

२.१ मातृकासम्पादनपद्धतिः ४६
२.२ पाठसम्पादनविधिः ५१
२.३ समीक्षितपाठयुता सव्याख्या कैवल्यदीपिका ५२

तृतीयोऽध्यायः – कैवल्यदीपिकायाः तत्त्वप्रदीपप्रकरणस्थानां विषयाणां समीक्षितमध्ययनम् २३०-३००

३.१ मङ्गलाचरणम् २३०
३.२ ग्रन्थरचनाप्रयोजनम् २३१
३.३ अनुबन्धचतुष्टयम् २३२
३.४ सगुणब्रह्मणो वाग्गोचरत्वम् २३४
३.५ ब्रह्मणः स्वरूपलक्षणं तटस्थलक्षणञ्च २३४
३.५.१ स्वरूपलक्षणम् २३५
३.५.२ तटस्थलक्षणम् २३७
३.६ सगुणनिर्गुणब्रह्मणोरभेदः २३८
३.७ साधनचतुष्टयम् २४०
३.७.१ नित्यानित्यवस्तुविवेकः २४१
३.७.२ इहामुत्रार्थफलभोगविरागः २४३
३.७.३ शमादिषट्कसम्पत्तिः २४५
३.७.४ मुमुक्षुत्वम् २४९
३.८ गुरूपसदनम् २५०
३.९ अध्यारोपापवादौ २५२
३.१० लक्षणा २५५
३.१०.१ जहल्लक्षणा २५६
३.१०.२ अजहल्लक्षणा २५७
३.१०.३ जहदजहल्लक्षणा २५७
३.११ अध्यासः २५८

Scanned with CamScanner

३.११.१ अध्यासलक्षणम् २५९
३.११.२ अध्यासनिमित्तम् २६१
३.१२ अविद्या २६३
३.१२.१ अविद्याविषयः २६६
३.१२.२ अविद्याऽऽश्रयः २६७
३.१२.३ आवरणशक्तिः २६९
३.१२.४ विक्षेपशक्तिः २६९
३.१२.५ समष्ट्यज्ञानं व्यष्ट्यज्ञानञ्च २७०
३.१२.५.१ ईश्वरः प्राज्ञश्च २७१
३.१२.५.२ हिरण्यगर्भः तैजसश्च २७२
३.१२.५.३ विराट् विश्वश्च २७३
३.१३ सृष्टिक्रमः २७५
३.१३.१ पञ्चीकरणम् २७६
३.१४ जीवात्मनोः स्वरूपम् २७८
३.१५ चिच्चातुर्विध्यम् २८०
३.१६ साक्षी २८१
३.१७ ज्ञानस्य अन्तरङ्गसाधनानि २८६
३.१८ मुक्तिः २९१
३.१८.१ जीवन्मुक्तिः २९४
३.१८.२ जीवन्मुक्तानां लक्षणानि २९६
३.१८.३ विदेहमुक्तिः २९९

चतुर्थोऽध्यायः – कैवल्यदीपिकायाः संशयच्छेदप्रदीपप्रकरणस्थानां विषयाणां समीक्षितमध्ययनम् **३०१-४१७**

४.१ नामरूपादिविवर्जितं निर्विशेषं ब्रह्म ३०१
४.२ वेदानामपौरुषेयत्वम् ३०६
४.२.१ श्रुतिवाक्यानां विरोधपरिहारः ३११
४.३ विधिविचारः ३१५
४.४ मायास्वरूपवर्णनम् ३२३
४.५ सृष्टिविचारः ३३४
४.५.१ सृष्टिवाक्यानां तात्पर्यम ३३५
४.५.२ चतुर्विधः कल्पः ३३८
४.५.२.१ नित्यः प्रलयः ३३९
४.५.२.२ नैमित्तिकः प्रलयः ३४०
४.५.२.३ प्राकृतिकः प्रलयः ३४१

Scanned with CamScanner

४.५.२.४ आत्यन्तिकः प्रलयः ३४३
४.६ ज्ञानस्य द्वैविध्यम् ३४४
४.७ ज्ञानभूमिकाः ३५०
४.७.१ अज्ञानभूसप्तकम् ३५१
४.७.२ ज्ञानभूसप्तकम् ३५४
४.८ अन्तःकरणवृत्तिविचारः ३६०
४.८.१ अन्तःकरणवृत्तेः प्रयोजनम् ३६२
४.८.२ ब्रह्मविषयिणी वृत्तिः ३६५
४.९ ज्ञानकर्मसमुच्च्यनिराकरणम् ३६७
४.९.१ यज्ञादिकर्मणां ब्रह्मविचारे उपयोगः ३७३
४.९.२ त्रिविधं कर्म ३७६
४.९.३ विद्वदविद्वत्कर्मफलवैषम्यम् ३७७
४.१० वैराग्यम् ३७८
४.११ संन्यासः ३८२
४.१२ अद्वैतसिद्धान्ते आत्मस्वरूपम् ३८९
४.१२.१ प्रतिबिम्बवादः ३९०
४.१३ आत्मनः अखण्डार्थत्वम् ३९६
४.१३.१ अखण्डार्थलक्षणम् ३९७
४.१३.२ सामानाधिकरण्यम् ४०३
४.१३.३ विशेषणविशेष्यभावसम्बन्धः ४०३
४.१३.४ लक्ष्यलक्षणभावसम्बन्धः ४०४
४.१४ आनन्दमीमांसा ४०६
४.१५ ग्रन्थस्यास्य फलश्रुतिः ४१५

उपसंहृतिः ४१८-४२०
परिशिष्टम् ४२१-४६२
- कैवल्यदीपिकायाः साधारणश्लोकसूची ४२१
- कैवल्यदीपिकायां प्रयुक्तानां छन्दसां सूची ४३२
- कैवल्यदीपिकायाम् उदाहृतानां ग्रन्थानां सूची ४३५
- कैवल्यदीपिकायाम् उद्धृतानां ग्रन्थकर्तॄणां नामानि सञ्ज्ञापदानि च ४३६
- कैवल्यदीपिकायाम् उद्धृतानां श्रुतिवाक्यादिश्लोकानां सूची ४३८
- कैवल्यदीपिकायाम् उल्लिखितानां न्यायानां सूची ४५२
- परिशीलितग्रन्थसूची ४५३
- राष्ट्रियसङ्गोष्ठ्यां पत्रवाचनस्य प्रमाणपत्रे ४५९
- ISSN मूल्याङ्कितायां शोधपत्रिकायां प्रकाशितौ शोधलेखौ ४६१

Scanned with CamScanner

सङ्केताक्षरसूची

अ.उ.	अन्नपूर्णोपनिषत्	का.श्रौ.सू.	कात्यायनश्रौतसूत्रम्
अ.उप.	अध्यात्मोपनिषद्	कू.पु.	कूर्मपुराणम्
अ.गी.	अवधूतगीता	के.उ.	केनोपनिषत्
अद्व.उ.	अद्वयतारकोपनिषत्	के.उ.शां.भा.	केनोपनिषच्छाङ्करभाष्यम्
अ.म.	अद्वैतमकरन्दः	कै.उ.	कैवल्योपनिषत्
अ.र.म.	अद्वैतरसमञ्जरी	कै.दी.	कैवल्यदीपिका
अ.वे.सा.को.	अद्वैतवेदान्तसाहित्येतिहासकोशः	कै.दी.व्या.	कैवल्यदीपिका-प्रभाव्याख्या
अ.सि.	अद्वैतसिद्धिः	कौ.उ.	कौषीतकिब्राह्मणोपनिषद्
अ.हृ.	अष्टाङ्गहृदयम्	कौ.ब्रा.	कौशीतकी ब्राह्मणम्
अक्ष.उ.	अक्ष्युपनिषत्	चित्यु.	चित्युपनिषत्
अप.अनु.	अपरोक्षानुभूतिः	छा.उ.	छान्दोग्योपनिषत्
अव.उ.	अवधूतोपनिषत्	छा.उ.शां.भा.	छान्दोग्योपनिषच्छाङ्करभाष्यम्
आ.उ.	आरुणिकोपनिषत्	जा.उ.	जाबालोपनिषत्
आ.बो.	आत्मबोधः	जा.द.उ.	जाबालदर्शनोपनिषत्
आ.वि.	आत्मविद्याविलासः	जी.वि.	जीवन्मुक्तिविवेकः
आ.श्रौ.सू.	आश्वलायनश्रौतसूत्रम्	जै.न्या.	जैमिनीयन्यायमाला
आप.श्रौ.सू.	आपस्तम्बीयं श्रौतसूत्रम्	जै.सू.	जैमिनिसूत्रम्
इति. उ.	इतिहासोपनिषत्	तं.वा.	तन्त्रवार्तिकम्
ई.उ.	ईशावास्योपनिषत्	त.प्र.	तत्त्वप्रदीपिका
ई.उ.शां.भा.	ईशावास्योपनिषच्छाङ्करभाष्यम्	त.सं.	तर्कसङ्ग्रहः
उ.गी.	उद्धवगीता	तत्त्व.	तत्त्वानुसन्धानम्
उ.सा.	उपदेशसाहस्री	ते.उ.	तेजोबिन्दूपनिषत्
उत्त.गी.	उत्तरगीता	तै.आ.	तैत्तिरीय-आरण्यकम्
ऋ.भा.भू.	ऋग्वेदभाष्यभूमिका	तै.उ.	तैत्तिरीयोपनिषत्
ऋ.सं.	ऋग्वेदसंहिता	तै.उ.शां.भा.	तैत्तिरीयोपनिषच्छाङ्करभाष्यम्
ऐ.उ.	ऐतरेयोपनिषत्	तै.ब्रा.	तैत्तिरीयब्राह्मणम्
ऐ.उ.शां.भा.	ऐतरेयोपनिषच्छाङ्करभाष्यम्	तै.वा.	तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यवार्तिकम्
क.प.	कल्पतरुपरिमलः	तै.सं	तैत्तिरीयसंहिता
कठ. उ.	कठोपनिषत्	त्रि.ता.उ.	त्रिपुरातापिन्युपनिषत्
कठ.उ.शां.भा.	कठोपनिषच्छाङ्करभाष्यम्	त्रि.महा.उ.	त्रिपादविभूतिमहानारायणोपनिषत्
का.प्र.	काव्यप्रकाशः	द.स्तो.	दक्षिणामूर्तिस्तोत्रम्
का.सू.	कामसूत्रम्	द.स्तो.वा.	दक्षिणामूर्तिस्तोत्रवार्तिकम्

Scanned with CamScanner

दृ.वि.	दृग्दृश्यविवेकः	भ.गी.	श्रीमद्भगवद्गीता
धा.पा.	पाणिनीयधातुपाठः	भ.गी.आ.व्या.	भगवद्गीता आनन्दगिरिव्याख्यानम्
नृ.उ.ता.	नृसिंहोत्तरतापिन्युपनिषत्	भ.गी.शां.भा.	भगवद्गीताशाङ्करभाष्यम्
ना.उ.ता.	नारायणोत्तरतापिन्युपनिषत्	भव.उ.	भवसन्तरणोपनिषत्
ना.प.उ.	नारदपरिव्राजकोपनिषत्	भा.क.	भामतीकल्पतरुः
ना.पु.	नारदपुराणम्	भा.पु.	श्रीमद्भागवतपुराणम्
नि.मा.	निर्गुणमानसपूजा	भा.र.प्र.	ब्रह्मसूत्रभाष्यरत्नप्रभाव्याख्यानम्
नृ.उ.	नृसिंहोत्तरतापनीयोपनिषत्	भू.सा.	वैयाकरणभूषणसारः
नै.सि.	नैष्कर्म्यसिद्धिः	भामती	ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यभामतीव्याख्यानम्
न्या.सू.	न्यायसूत्रम्	म.उ.	महोपनिषद्
पं.क.	पञ्चीकरणम्	म.भा.	महाभारतम्
पं.द.	पञ्चदशी	म.भा.ता.	महाभारततात्पर्यनिर्णयः
पं.पा.	पञ्चपादिका	म.भाष्य.	पातञ्जलमहाभाष्यम्
पं.वि.	पञ्चपादिकाविवरणम्	म.र.	महावाक्यरत्नावली
प.सा.	परमार्थसारः	मनु.स्मृ.	मनुस्मृतिः
प.उ.	परमहंसोपनिषत्	महा.उ.	महानारायणोपनिषत्
पा.उ.	पाशुपतब्रह्मोपनिषत्	महावा.	महावाक्योपनिषत्
पा.सू.	पाणिनीयसूत्रम्	मा.उ.	माण्डूक्योपनिषत्
पा.वा.	पाणिनीयसूत्रवार्त्तिकम्	मा.ला.	मानसोल्लासः
पृ.	पृष्ठसङ्ख्या	मी.श्लो.	मीमांसाश्लोकवार्तिकम्
पै.उ.	पैङ्गलोपनिषत्	मु.उ.	मुक्तिकोपनिषत्
प्र.व्या.	कैवल्यदीपिका प्रभाव्याख्या	मु.उ.शा.भा.	मुण्डकोपनिषच्छाङ्करभाष्यम्
प्रश्न.उ.	प्रश्नोपनिषत्	मुण्ड.उ.	मुण्डकोपनिषत्
प्र.उ.शां.भा.	प्रश्नोपनिषच्छाङ्करभाष्यम्	मै.उ.	मैत्रेय्युपनिषत्
बृ.उ.भा.वा.	बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम्	य.वे.	यजुर्वेदः
बृ.उ.शां.भा.	बृहदारण्यकोपनिषच्छाङ्करभाष्यम्	यो.वा.	योगवासिष्ठः
बृ.वा.सा.	बृहदारण्यकोपनिषद्वार्तिकसारः	यो.सू.	योगसूत्रम्
बृह.उ.	बृहदारण्यकोपनिषत्	रा.गी.	रामगीता
ब्र.पु.	ब्रह्मपुराणम्	राम.उ.	रामरहस्योपनिषत्
ब्र.बिं.उ.	ब्रह्मबिन्दूपनिषत्	रा.ता.उ.	रामपूर्वतापिन्युपनिषत्
ब्र.वै.पु.	ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम्	ल.उ.	लक्ष्म्युपनिषत्
ब्र.सि.	ब्रह्मसिद्धिः	ल.यो.वा.	लघुयोगवासिष्ठः
ब्र.सू.	ब्रह्मसूत्रम्	ल.सु.	लघुतत्त्वसुधा
ब्र.सू.शा.भा.	ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम्	व.उ.	वराहोपनिषत्
ब्रह्मा.पु.	ब्रह्माण्डपुराणम्	वा.प.	वाक्यपदीयम्

Scanned with CamScanner

वा.वृ.	वाक्यवृत्तिः
वाच.	वाचस्पत्यम्
वार्तिकम्	तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यवार्तिकम्
वि.चू.	विवेकचूडामणिः
वि.चू.चं.व्या.	विवेकचूडामणिचन्द्रशेखरव्याख्या
वि.नी.	विदुरनीतिः
वि.पु.	विष्णुपुराणम्
वि.पु.श्री.व्या.	विष्णुपुराणस्य श्रीधरीयव्याख्यानम्
विव.	विवरणप्रमेयसङ्ग्रहः
वृ.र.	वृत्तरत्नाकरः
वे.क.व्या.	वेदान्तकल्पतरुव्याख्या
वे.प.	वेदान्तपरिभाषा
वे.प.शि.व्या.	वेदान्तपरिभाषा शिखामणिव्याख्या
वे.वि.	वेदान्तविचारः
वे.सा.	वेदान्तसारः
वे.सा.वि.	वेदान्तसारः विद्वन्मनोरञ्जनीटीका
वे.सा.सु.	वेदान्तसारः सुबोधिनीटीका
वे.सू.म.	वेदान्तसूक्तिमञ्जरी
श.क.	शब्दकल्पद्रुमः
श.ब्रा.	शतपथब्राह्मणम्
शा.म.प्र.	शाङ्करदर्शनमर्मप्रकाशः
शा.वे.को.	शाङ्करवेदान्तकोषः
शा.सि.सं	शास्त्रसिद्धान्तलेशसङ्ग्रहः
शाट्या.उ.	शाट्यायनीयोपनिषत्
शि.ल.	शिवानन्दलहरी
शु.उ.	शुकरहस्योपनिषत्
श्लो.वा.	श्लोकवार्तिकम्
श्वे.उ.	श्वेताश्वतरोपनिषत्
सं.उ.	सन्न्यासोपनिषत्
सं.शा.	सङ्क्षेपशारीरकम्
सं.शा.अ.टी.	सङ्क्षेपशारीरकस्य अन्वितार्थप्रकाशिका टीका
सं.शा.सु.टी.	सङ्क्षेपशारीरकस्य सुबोधिनी टीका
स.उ.	सरस्वतीरहस्योपनिषत्
स.वे.सा.	सर्ववेदान्तसिद्धान्तसारसङ्ग्रहः
सां.त.कौ.	साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी
सां.सू.	साङ्ख्यसूत्रम्
सां.का.	साङ्ख्यकारिका
सा.द.	साहित्यदर्पणः
सि.बिं.	सिद्धान्तबिन्दुः
सि.ले.सं.	सिद्धान्तलेशसङ्ग्रहः
सि.ले.सं.कृ.	सिद्धान्तलेशसङ्ग्रहस्य कृष्णालङ्कारव्याख्यानम्
सू.गी.	सूतगीता
सूत.सं.	सूतसंहिता
स्क.उ.	स्कन्दोपनिषत्
स्क.पु.	स्कन्दपुराणम्
B.R.D.	Gaekwad Oriental Research Institute, Baroda
Gr.	Granthlipi Manuscript
M.G.O.M.L.	Madras Government Oriental Manuscripts Library, Madras
N.C.C.	New Catalogus Catalogorum
P.	Page Numer
Vol.	Volume

Scanned with CamScanner

प्रथमोऽध्यायः

कृष्णः – तद्देशकालकृतिवैदुष्यादीनां विचारः

Scanned with CamScanner

प्रथमोऽध्यायः

कृष्णः - तद्देशकालकृतिवैदुष्यादीनां विचारः

१.१ किञ्चित् प्रास्ताविकम् —

कृष्णपण्डितविरचिता स्वोपज्ञप्रभाव्याख्यायुता कैवल्यदीपिकेति अद्वैतवेदान्तविषयक-प्रकरणग्रन्थस्य मातृकाग्रन्थस्य पाठसम्पादनं समीक्षितमध्ययनञ्च प्रकृतशोधप्रबन्धस्य विषयो वर्तते। तत्राऽऽदौ प्रकृतमनुसर्तुम् अद्वैतवेदान्तविषयाणां किञ्चित् प्रास्ताविकरूपेण सङ्क्षेपेण निरूपणं विधीयते।

१.१.१ अद्वैतविकासः—

समेषामास्तिकानां विदितमेवैतद्यत् परमार्थतत्त्वदर्शनायैव प्रवृत्तानि नैकविधानि दर्शनानीति। तत्तत्त्वदर्शनं नाम सन्ततं जन्ममरणप्रवाहरूपे प्रपञ्चे संसरतः जीवस्य स्वस्वरूपसच्चिदानन्दात्मता-वाप्तिरूपमिति सर्वा विद्या उद्घोषयन्ति। यद्यपि "**नदीनां सागरो गतिः**[१]" इतिवत् समेषामास्तिक-दर्शनानामात्मतत्त्वबोधनाय प्रयासः तथापि न सर्वेषां दर्शनानां साक्षात्तदर्थप्रतिपादकत्वं किं तु परम्परया, इत्यतः साक्षाद् आत्मतत्त्वप्रतिपादनाद् वेदान्तदर्शनम् इतरदर्शनापेक्षया मूर्धन्यं स्थानं भजते। अस्मिन् खलु वेदान्तदर्शने प्रस्थानत्रयम् अतिप्रसिद्धम्— श्रुतिप्रस्थानम्, स्मृतिप्रस्थानम्, न्यायप्रस्थानञ्चेति। प्रस्थानं नाम प्रस्थीयतेऽनेनेति प्रस्थानं मार्गः।[२] मुमुक्षोः किल संसाराध्वनः पारं परमं विष्णुपदं प्रस्थितस्य तज्ज्ञानोपदेशको मार्गः वेदान्तः प्रस्थानपदेनाभिधीयते। यद्यपि सूत्रकारेण भाष्यकारेण वा न क्वापि प्रस्थानशब्देन व्यवहृतम् अथापि वेदान्तशास्त्रनिबन्धकरैः तच्छब्देन व्यवहृतम्। तत्र श्रुतिप्रस्थानम् "उपनिषद्" इति नाम्ना, स्मृतिप्रस्थानम् "भगवद्गीता" इति नाम्ना, न्यायप्रस्थानञ्च "ब्रह्मसूत्रम्" इति नाम्ना प्रसिद्धमस्ति।

---

[१] "गगनं गति ऋक्षाणां नदीनां सागरो गतिः। राजा गतिर्मनुष्याणां विप्राणां ब्राह्मणो गतिः॥" -सुभाषितम्

[२] "प्रस्थानं मार्गे" - वाच. पृ. ४५०१

"प्रतिष्ठन्ते परम्परया व्यवहरन्ति येन मार्गेण तत्प्रस्थानम्" इति लोचने अभिनवगुप्तपादाः

वस्तुतः वेदेषु कर्मकाण्डम् उपासनाकाण्डं ज्ञानकाण्डञ्चेति काण्डत्रय। तत्र ज्ञानकाण्डं ज्ञानप्रतिपादकं चतुःसहस्रमन्त्रात्मकम्। प्रायः अद एव वेदान्तदर्शनमिति कथ्यते। तत्र वेदस्यान्तः सिद्धान्तः परमतात्पर्यं वा यस्मिन् स इति "अति बन्धने[१]" इत्यस्माद्धातोरन्तति बध्नाति व्यवस्थापयति वेदानां महातात्पर्यं यः स वेदान्तः। वेदान्तेऽस्मिन्मायाब्रह्मजीवानां निरूपणम्। तथापि **"वेदान्तो नाम उपनिषत्प्रमाणम्[२]"** इति वेदान्ताचार्यैरुपनिषद्दर्शनमेव वेदान्तदर्शनमिति स्वीक्रियते। वेदान्तेऽप्यद्वैतवादो विशिष्टाद्वैतवादः शुद्धाद्वैतवादो द्वैताद्वैतवादोऽचिन्त्याद्वैतवादो द्वैतवाद इति मतानि प्रस्तुतान्याचार्यैः। इदमेवोत्तरमीमांसाशब्देन व्यवह्रियते।

१.१.२ श्रुतिस्थानम् —

"तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि[३]" इति श्रुत्यनुसारेण परमपुरुषस्य परमात्मन उपनिषदेकसमधिगम्यत्वमुक्तमिति प्रस्थानत्रये प्रथमं मुख्यं चेदमेव उपनिषत्प्रस्थानं श्रुतिप्रस्थानं वा। श्रुतिप्रस्थाने उपनिषदः अन्तर्भवन्ति। उपनिषदां शैली क्वचित् काव्यशैलीवत् ललितोचितसंनिवेशचारुतरा प्रसादगुणगुम्फिता, क्वचिच्च नालिकेरपाकवत् दुर्बोधार्था। वैदिकसाहित्ये उपनिषदां स्थितिरन्यादृशी प्रतीयते। औपनिषदानाम् ऋषीणां कार्यप्रपञ्चब्रह्माण्डस्य अभिन्नत्वमखण्डत्वञ्च प्रतिपादने महान् विश्वासो दृश्यते। ब्राह्मणग्रन्थाः कर्मसु पुरुषं प्रेरयन्ति किन्तु उपनिषदस्तु ज्ञाने प्रेरयन्ति। वैदिका जना ऐहिकस्यैश्वर्यस्य प्राप्त्यर्थं यथा बद्धपरिकरा दृश्यन्ते, यथा च ब्राह्मणकालिका नराः स्वर्गादिलोकपरलोकेप्सवश्च दृश्यन्ते तथा उपनिषत्कालिका मनुष्या न दृश्यन्ते। जनिमतां सम्बन्धो न केवलं गतिशीलैः प्रत्यक्षीभूतवस्तुभिस्सह वर्तते परम् अनिर्वचनीयेन केनचित् स्थिरतत्त्वेनैव तेषां सम्बन्ध इत्युपनिषत्कालवर्तिनां जनानां सिद्धान्तः। तस्मात्कारणादेव औपनिषदसिद्धान्ता विचारप्रधाना वर्तन्ते।

"केनेषितं पतति प्रेषितं मनः[४]" इति जीवनसम्बद्धविचारे उपनिषदामैदम्पर्यं दृश्यते। **"यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः। तदा देवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो भविष्यति॥[५]"**

---

[१] धा.पा. ६१

[२] वे.सा., पृ. १

[३] बृह.उ. ३.९.२६

[४] के.उ. १.१

[५] श्वे.उ. ६.२०

Scanned with CamScanner

इत्यत्र तु यथाऽऽकाशवेष्टनमसम्भवं तथेश्वरज्ञानमन्तरेण संसारसन्तरणमसम्भवमित्यौपनिषदां निर्गलितः सिद्धान्तः। अत एव "**तमेव विदित्वाऽतिमृत्येमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय**[१]" इति निर्णीतं नैगमवचसा। तर्हि कथं स पन्थाः प्राप्तव्यः? कः देवः ज्ञेयः? कुत्रास्ति? कथमस्ति? किंलक्षणः? एको वा नैको वा? कर्ता वाऽकर्ता? सर्वज्ञो वा अल्पज्ञो वा? इत्येवं रूपेण विचारे सति प्रश्नवृष्टिरेव निपतति। एतादृशचिन्तनसन्तानानां विश्रान्तिस्थानं भवति उपनिषद्दर्शनम् अर्थाद् वेदान्तदर्शनम्।[२] उपनिषदो हि रहस्यात्मकगम्भीरार्थान् काव्यसुलभया गद्यपद्यात्ममशैल्या प्रतिपादयन्ति। वेदमूलकस्मृतिवद् उपनिषत्प्रस्थानमूलकत्वेनैव अपरप्रस्थानद्वयस्य गीताप्रस्थानस्य न्यायप्रस्थानस्य च प्रामाण्यम्। यतः सूत्रकारोऽपि न्यायेन वेदान्तार्थनिर्णये प्रवृत्तः प्रथमं ब्रह्मसूत्रेषु बहुत्र "श्रुतेः[३]", "शब्दात्[४]", "आमनन्ति[५]", "अधीयते[६]", शास्ति[७]" इत्यादिभिः श्रुतिमेव प्रमाणीकरोति। ततः "स्मृतेः[८]" "स्मरन्ति च[९]", "अपि च स्मर्यते[१०]" इति स्मृतिम्। सूत्रस्य तर्करूपत्वात् वेदान्तप्रमाणानुग्राहकत्वाच्च अङ्गत्वमेव। अतः प्रधानप्रस्थानोपकारकं सूत्रमपि प्रस्थानशब्देनाभिधीयते। अत एव भाष्यकाराः "वेदान्तवाक्यकुसुमग्रथनार्थत्वात् सूत्राणाम्[११]" इति वदन्तः इममाशयमभिव्यञ्जयन्ति।

१.१.३ स्मृतिप्रस्थानम् —

उपनिषदः नैककर्तृकाः असङ्ख्याकाश्च।[१२] अपि च एकस्यामेवोपनिषदि वक्तृभेदो दृश्यते। एवमसङ्ख्याभिरुपनिषद्भिरद्वैतवेदान्तभावाः प्रतिपादिताः। किन्तु उपनिषत्समय एव क्वचित्

---

[१] श्वे.उ. ६.१५; ३.८

[२] "वेदान्तो नाम उपनिषत्प्रमाणम्" – वे.सा., पृ. १

[३] ब्र.सू. २.४.१८; ३.४.१९

[४] ब्र.सू. १.१.६; १.३.१; २.१.४; २.४.१५; ३.१.२५; ४.४.१; ४.४.२२

[५] ब्र.सू. १.२.३२

[६] ब्र.सू. १.२.२०; १.२.२६

[७] ब्र.सू. १.१.१९

[८] ब्र.सू. १.२.६; १.२.३०; १.३.३०; १.३.३८; २.२.२५; ३.४.४३; ४.३.११

[९] ब्र.सू. २.३.४७; ३.१.१४; ४.१.१०

[१०] ब्र.सू. १.३.२३; २.३.४५; ३.४.३०; ३.४.३७;

[११] ब्र.सू.शा.भा. १.१.२

[१२] "सर्वोपनिषदां मध्ये सारमष्टोत्तरं शतम्। सकृच्छ्रवणमात्रेण सर्वाघौघविकृन्तनम्॥"- मु.उ. १.४४
अपि च सार्धद्विशतादधिकानाम् उपनिषदां नामानि प्राप्यन्ते।

वैदिकधर्मविरोधिनां विचाराणां सूक्ष्मस्सद्भावो दृश्यते।[१] तस्माद्वैदिकमतानां हानिरिवाभूत्। विभिन्नदर्शनानां खण्डनस्य वैदिकधर्मस्य पुनः प्रतिष्ठापनाय करुणावरुणालयो भगवान् बादरायणः वेदव्यासः[२] पञ्चमवेदतुल्यं महाभारतं, महापुराणानि उपपुराणानि च निर्ममे। एतेषु महाभारतस्थश्रीमद्भगवद्गीता अन्यतमा वर्तते। श्रीभगवद्मुखारविन्दात् निःसृता अष्टादशभिरध्यायैः सप्तशतश्लोकैश्च पूर्णा, स्वभावमधुरपदविन्यासयुता, निःश्रेयसप्राप्त्युपायबोधिका, श्रुतीनामाशय-परिगृहीता, परश्शतैः प्राचीनैराचार्यैः प्रज्ञावद्भिश्च व्याख्याता, अध्यात्मविद्याचरमोत्कर्षेण निःश्रेयसपथप्रदर्शिका भगवद्गीता अद्वैतवेदान्तसाहित्ये द्वितीयस्य स्मृतिप्रस्थानस्य स्थानलभत।

श्रीशङ्करभगवत्पादा अपि प्रस्थानत्रयभाष्यं निरूपयन्तः क्वचित् श्रुतीः स्मृतीश्च समाश्रित्य गीतावचनानि पुराणवचनानि च उदाजह्रुः। भगवत्पादैः शारीरकभाष्य एव गीतावाक्यानि बहूनि उदाहृतानि क्वचिच्च विष्णुपुराणस्य वायुपुराणस्य च श्लोकाः तैरुदाहृता दृश्यन्ते।[३]

१.१.४ न्यायप्रस्थानम् —

सर्वकारणकारणं सच्चिदानन्दघनसत्यज्ञानानन्दस्वरूपमेकमेवाद्वितीयमत्यन्तमनन्तमसङ्गं नित्यं ब्रह्म औपनिषदगम्यम्। ब्रह्मज्ञानादेव मोक्ष इति वेदान्तसमयः।[४] ब्रह्मविषये अनाद्यपौरुषेय-श्रुतिरेव प्रमाणम्। श्रुतिश्चातिसङ्क्षिप्तत्वादत्यन्तं दुरवबोधा। भाषा चातिपुरातनी। लोकाश्चोत्तरोत्तरं मन्दबुद्धयः। उपनिषत्सु जीवात्मनोऽविनाशित्वप्रतिपादनेन यज्ञादिकर्मकाण्डतदुपोद्बलकजन्यं स्वर्गादिपारलौकिकसुखमेव शाश्वतमिति लोकानां मतिरभवत्। एतादृशं लोकप्रत्ययं निराकरिष्णुः भगवान् बादरायणो ब्रह्मसूत्राणि प्रणिनाय। ब्रह्मसूत्राणि च श्रुतिमीमांसामुखेनैव तत्त्वोपदेशाय प्रवृत्तानि। श्रुत्यर्थनिर्णयार्थं यो लोकवेदसाधारणो नियमो मीमांसकैराविष्कृतः अवधारितश्च तेनैव नियमेन श्रुत्यर्थोऽद्वैतमते निरूप्यते। सोऽयं ब्रह्मसूत्रेषु प्रतिपादितो वेदान्तसिद्धान्तः भगवत्पादैः **"वेदान्तवाक्यकुसुमग्रथनार्थत्वात् सूत्राणाम्**[५]**"** इति रूपेण सूत्रभाष्ये उपवर्णितम्।

---

[१] "येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीतिचैके" (कठ.उ. १.१.२०), "असदेवेदमग्र आसीत्" (छा.उ. ३.१९.१) इत्यादिना सर्वशून्यवादो निष्क्रियवादो वा वेगेन प्रचलित आसीदनन्तरभावि काले।

[२] "विव्यास वेदान् यस्माच्च तस्माद् व्यास इति स्मृतः।
द्वीपे न्यस्त स्वयं बालस्तस्माद्द्वैपायनोऽभवत्॥" – म.भा. १.५७.७३

[३] द्रष्टव्यम् – १.३.२३, २.३.४५ , ३.४.३०, ३.४.३७, २.३.४७, ३.१.१४, ४.१.१९, ४.२.१४, १.२.६, ४.३.११

[४] "नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय" - श्वे.उ. ६.१५

[५] ब्र.सू.शां.भा. १.१.२ पृ. ८८

Scanned with CamScanner

एवमुपनिषद्दर्शनस्य व्याख्यानार्थं प्रख्यानार्थं च भगवता बादरायणेन वेदान्तसूत्राणि सूत्रितानि। आचार्यशङ्करेण स्वकीयशारीरकभाष्ये युक्तितर्कसहकारेण वेदान्तसूत्राणामद्वैतव्याख्या प्रस्तुता। प्रायेण वेदान्तमतविरोधिनस्सर्वेऽपि वेदान्तमतखण्डनाय अद्वैतमेव खण्डयन्ति। इतरदार्शनिका बौद्धजैना अपि अद्वैतमेव खण्डयन्ति। तस्मात् बादरायणनिर्मितानि अद्वैतमूलभूतानि ब्रह्मसूत्राणि तृतीयं न्यायप्रस्थानमिति जेगीयन्ते।

१.१.५ अद्वैतसिद्धान्तविकासः —

एतादृशस्य श्रुतिसिद्धस्य प्राचीनतमस्य अज्ञविज्ञोपकारकस्य सकलदर्शनशिरोऽलङ्कारत्न-भूतस्य अद्वैतदर्शनस्य विशेषतः प्रबलप्रतिवादिनः भेदवादिनो न्यायवैशेषिकादयः, शालिकनाथप्रभृतयः पूर्वमीमांसकाः आसन्। तदनु त्रयोदशशतकादनन्तरं द्वैतमतप्रवर्तका आनन्दतीर्था अपि प्रतिवादिषु अन्यतमा अभूवन्। एभिः द्वैतवादिभिः युक्त्याभासैः कलुषितस्य अद्वैतसिद्धान्तस्य रक्षणार्थं तर्केणैव समाधानार्थं चित्सुखी-न्यायमकरन्द-न्यायदीपावली-खण्डनखण्डनखाद्य-अद्वैतसिद्धि-पञ्चदशीत्यादयो ग्रन्था विशेषतोल्लेखार्हाः। तत्र इतरमतखण्डनपरग्रन्थेषु शैलीद्वयं दृश्यते। तत्र चित्सुख-आनन्दबोधादीनां तु प्राचीना शैली युक्तिसहिता अर्थगाम्भीर्यवती श्रुतिमधुरशब्दविन्याससमन्विता सम्भाषमाणा दृश्यते। नैतच्छैल्यां काठिन्यं न वा विषयप्रतिपादने युक्तिकथने शब्दविन्यासे वा मन्दता दृश्यते। दृढयुक्तिकानि न्यायोपबृंहितानि च रमणीयानि वाक्यानि तेषां वाग्मितां सिद्धान्तविमर्शक्षमताञ्च प्रदर्शयन्ति। तदनु नव्यन्यायशैल्या भेदवादखण्डनार्थं प्रवृत्ताः मधुसूदनसरस्वतीप्रभृतयस्तु "यक्षानुरूपो बलिः" इति न्यायेन नवीनन्यायशैल्या परिष्कारप्रधानशैल्या इतरमतखण्डने प्रवृत्ताः।

वेदान्ते उपनिषद्-गीता-सूत्ररूपाणि श्रुति-स्मृति-युक्तिनाम्ना व्यवहृतानि त्रीणि प्रस्थानानि प्रसिद्धानि। तथा भामतीप्रस्थानम्, विवरणप्रस्थानमिति च अवान्तरप्रस्थानं सिद्धान्तप्रतिपादन-भेदमूलकं प्रसिद्धं विद्यते, एतत् प्रस्थानद्वयमपि—

यय यया भवेत्पुंसां व्युत्पत्तिः प्रत्यगात्मनि।
सा सैव प्रक्रियेह स्यात्साध्वी सा चानवस्थिता॥[१]

[१] बृ.उ.भा.वा. १.४.४०२

Scanned with CamScanner

इति सुरेश्वरोक्त्या मान्यतां प्राप्नोत्येव। यद्यपि उभायोरपि प्रस्थानयोः सिद्धान्तस्तु एक एव, तथापि सिद्धान्तप्रतिपादने प्रक्रियाभेदेन ईषद्भेदो दृश्यते। तदिह वेदान्तजिज्ञासूनां कृते सुलभतयावगमाय तालिकारूपेण प्रदर्श्यते –

क्रमः	भामतीप्रस्थानम्	विवरणप्रस्थानम्
१.	कर्मणां विविदिषार्थत्वम्	कर्मणां विद्यार्थत्वम्
२.	ब्रह्मसाक्षात्कारे मन एव करणम्	तत्त्वमस्यादिवेदान्तवाक्यरूपशब्द एव करणम्
३.	श्रवणमनननिदिध्यासनानां मध्ये निदिध्यासनमङ्गि अपरे अङ्गभूते	श्रवणमनननिदिध्यासनानां मध्ये श्रवणमङ्गि अपरे अङ्गभूते
४.	"श्रोतव्यो मन्तव्यः" इति वाक्ये विधिर्नास्ति	"श्रोतव्यो मन्तव्यः" इति वाक्ये विधिरस्ति
५.	जीवात्मविषये अवच्छेदवादः	प्रतिबिम्बवादः
६.	अज्ञानस्य आश्रयो जीवः, विषयस्तु ब्रह्म	अज्ञानस्य आश्रयविषयौ ब्रह्म
७.	मूलाविद्यायाः जीवभेदेन नानात्वम्	एकैव मूलाविद्या
८.	उपहितं ब्रह्म एव अखण्डाकारवृत्तेः विषयः	शुद्धं ब्रह्म एव अखण्डाकारवृत्तेः विषयः
९.	साधनचतुष्ट्ये सत्यासत्यवस्तुविवेकः प्रथमसाधनम्	साधनचतुष्ट्ये नित्यानित्यवस्तुविवेकः प्रथमसाधनम्
१०.	"स्वाध्यायोऽध्येतव्यः" इति विधिरर्थावबोधफलकः	"स्वाध्यायोऽध्येतव्यः" इति विधिरक्षरग्रहणफलकः
११.	त्रिवृत्करणं स्वीक्रियते	पञ्चीकरणं स्वीक्रियते
१२.	ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वं स्वरूपचैतन्येन	ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वं मायावृत्तिभिः
१३.	मनस इन्द्रियत्वमस्ति	मनस इन्द्रियत्वं नास्ति
१४.	अविद्या जीवाश्रिता	अविद्या ईश्वराश्रिता
१५.	अविद्यारूपिणा उपाधिना सहितं ब्रह्मणः विशुद्धं चैतन्यं जीवः	अन्तःकरणतत्संस्कारावच्छिन्नाज्ञानप्रति-बिम्बितं चैतन्यं जीवः

Scanned with CamScanner

एकमेव ब्रह्म अविद्याद्वारा जीवजगदादिरूपेण प्रतीयते, तत्सिद्ध्यर्थमद्वैतवेदान्ते त्रयो वादा अवलम्बिताः। तत्र प्रतिबिम्बवादः पद्मपादाचार्यप्रकाशात्ममुनिसर्वज्ञात्ममुनिप्रभृतीनाम्, आभासवादः सुरेश्वराचार्यप्रभृतीनाम्, अवच्छेदवासश्च वाचस्पतिमिश्रप्रभृतीनाम्। तथा हि –

> **वाचस्पतेरवच्छेद आभासो वार्तिकस्य च।**
> **सङ्क्षेपशारीरकृतां . प्रतिबिम्बमिहेष्यते॥**[1] इति।

तत्र अवच्छेदवादमते यथा जले अन्तःप्रविष्टम् आकाशं जलावच्छिन्नमित्युच्यते तथैव अज्ञानाश्रयीभूतं शुद्धचैतन्यं जीव इत्युच्यते। येषां मते अविद्यया संयुक्तं चैतन्यं जीवः, तेषां मते अविद्याया एकत्वात् जीवस्य एकत्वम्। अयम् एकजीववादो भामतीकाराणां मते। सुखदुःखादि-वैचित्र्यन्तु उपाधिभेदाद् भवन्ति। बहुप्रकारया अविद्यया अविद्याकार्यबुद्ध्या वा संयुक्तं चैतन्यं जीवः, स च जीवः अवच्छिन्नो वा उपहितो वा प्रतिबिम्बितो भवतीति ये अङ्गीकुर्वन्ति तेषां मते जीवस्य नानात्वम्। प्रतिबिम्बवादे बिम्बस्थानीयं ब्रह्म तथा प्रतिबिम्बस्थानीयं जीवादिः। तत्र वार्तिककारसुरेश्वराचार्याः, पञ्चपादिकाविवरणकारप्रकाशात्मयतिः, सङ्क्षेपशारीरककारसर्वज्ञात्म-मुनिः, प्रकटार्थविवरणकारः अनुभूतिस्वरूपश्च – एते बहुजीववादिनः। अयमेकजीववादः बहुजीववादश्च अधोचित्रेण प्रस्तूयते—

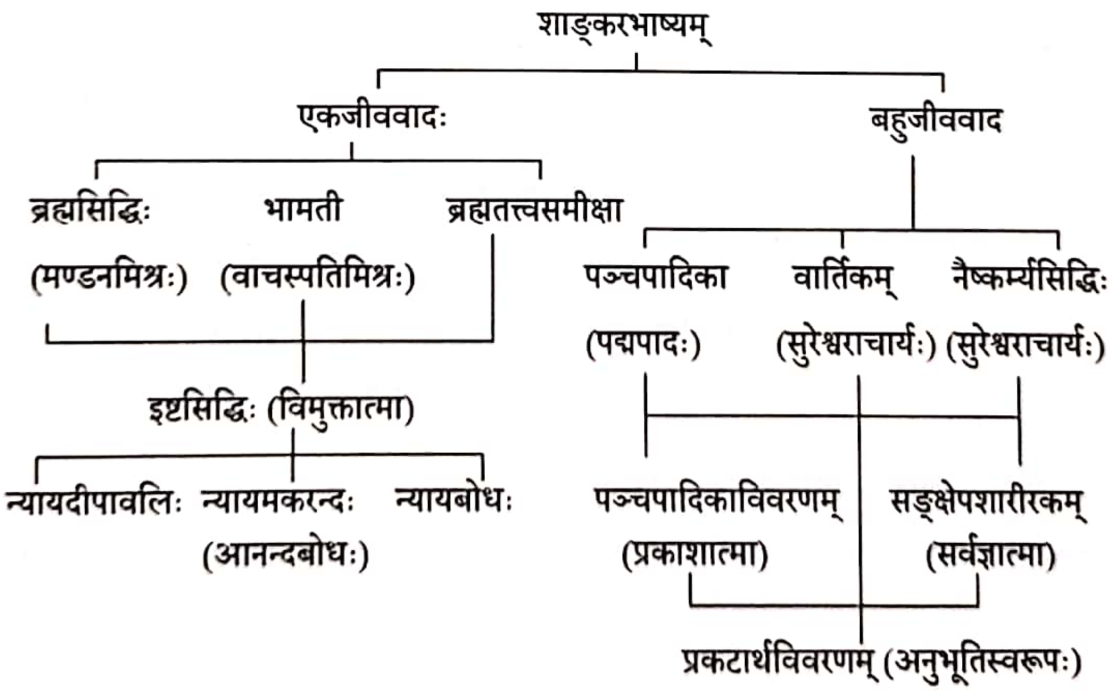

---

[1] सि.बिं. भूमिकाभागे पृ. ८

Scanned with CamScanner

एवं निर्विशेषात् निर्लक्षणाच्च स्वयम्प्रकाशाद् अद्वैताद्ब्रह्मणः सविशेषस्य सलक्षणस्य नानात्मकस्य जगतः उत्पत्तिः मायास्वरूपवर्णनद्वारा आचार्यैः वर्णितम्। तत्र तावद् भाष्यकारैः माया-अविद्या-अज्ञान-अव्यक्तादिशब्दानां समानार्थकत्वं भाष्ये वर्णितम्।[1] शङ्कराचार्यार्वाचीनेषु आचार्येषु माया-अविद्ययोः तारतम्ययोः विषये जीवेश्वरस्वरूपवर्णनविषये अविद्या-माययोः आश्रयत्वे सिद्धान्तभेदा उद्भाविताः। यथा भामतीमते अज्ञानविषयीकृतं चैतन्यम् ईश्वरः, अज्ञानाश्रयीभूतं चैतन्यं जीव इति। ईश्वरविषये आभासवादं जीवविषये प्रतिबिम्बवादं च स्वीकृत्य अज्ञानोपहितं बिम्बचैतन्यम् ईश्वरः, अन्तःकरणतत्संस्कारावच्छिन्नाज्ञानप्रतिबिम्बितं चैतन्यं जीवः इति विवरणप्रस्थाने। एवं तत्र माया-अविद्याशब्दयोः सूक्ष्मार्थभेदः सूचितः। जीवत्व-ईश्वरत्वप्रापकोपाधिस्तु अनादिभावरूपं त्रिगुणात्मकं सदसद्भ्यामनिवर्चनीयम् अज्ञानम्। तच्चाज्ञानं माया-अविद्याभेदेन द्विविधम्। शुद्धसत्त्वप्रधाना माया। मलिनसत्त्वप्रधाना अविद्या। मायोपहितं चैतन्यम् ईश्वरः, अविद्योपहितं चैतन्यं जीवः। मायाविवर्जिते ब्रह्मणः प्रवृत्तिर्न भवति। मायाशक्तिरेव अविद्यात्मिका बीजशक्तिरव्यक्तनाम्ना व्यवह्रियते। इयं माया अग्नेरपृथक्भूता दाहिका शक्तिरिव परमेश्वराश्रिता अपृथक्भूता भवति। अत्रेयं शङ्का – मायाशक्तिः सद्वस्त्वधिष्ठाना स्याद्यति तर्हि तस्याः कृत्स्नब्रह्मवृत्तित्वम् आहोस्विदेकदेशभाक्त्वम्? आद्ये मुक्तप्राप्यं ब्रह्म न स्यात्। द्वितीये सांशत्वापत्तिः। इत्याकारिकां मन्दधियां शङ्कां निराकर्तुं तद्बुद्ध्यनुरूपामेव भाषामाश्रित्य मायेयं एकदेशवर्तिनी, न तु कृत्स्नवर्तिनी इति अङ्गीक्रियते वेदान्तसिद्धान्ते। यथाऽभाषन्त पञ्चदशीकाराः—

न कृत्स्नब्रह्मवृत्तिः सा शक्तिः किन्त्वेकदेशभाक्।
घटशक्तिर्यथा भूमौ स्निग्धमृद्येव वर्तते॥
पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्ति स्वयंप्रभः।
इत्येकदेशवृत्तित्वं मायाया वदति श्रुतिः॥[2] इति।

श्रुतिश्चात्र भवति "**पादोऽस्य विश्वा भूतानि, त्रिपादस्यामृतं दिवि**[3]" इति। इयं सत्त्वरजस्तमोगुणात्मिका माया ज्ञानविरोधिनी न सती नापि असती। अतः सदसदुभयविलक्षणा

---

[1] ब्र.सू.शां.भा. १.४.३

[2] पं.द. २.५४, ५५

[3] छा.उ. ३.१२.६

Scanned with CamScanner

शास्त्रे अनिर्वचनीया इति कथ्यते। तदगादिषुः शङ्कराचार्याः—

सन्नाप्यसन्नाप्युभयात्मिका नो भिन्नाऽप्यभिन्नाऽप्युभयात्मिका नो।
साङ्गाऽप्यनङ्गाऽप्युभयात्मिका नो महाद्भुताऽनिर्वचनीयरूपा॥[१] इति।

एवं माया नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावम् आत्मानमावृत्य तद्बलेनैव तद्विपरीतभावं विक्षिपति। यथा जगदे सङ्क्षेपशारीरककारैः—

आच्छाद्य विक्षिपति संस्फुरदात्मरूपं जीवेश्वरत्वजगदाकृतिभिर्मृषैव।
अज्ञानमावरणविभ्रमशक्तियोगाद् आत्मत्वमात्रविषयाश्रयताबलेन॥[२] इति।

इयं मायाभिधाया अविद्यात्वं प्रमाणासहिष्णुत्वमेव। अतः तर्कादिबलेन माया ज्ञातुं न पार्यते।

अविद्याया अविद्यात्वमिदमेव तु लक्षणम्।
मानाघातासहिष्णुत्वमसाधारणमिष्यते॥[३] इति।

सूर्योदयकाले यथा तमसो नाशो दृश्यते तथा ज्ञानोदयकाले मायायाः प्रतीतिर्नश्यति—

सेयं भ्रान्तिर्निरालम्बना सर्वन्यायविरोधिनी।
सहते न विचारं सा तमो यद्वद् दिवाकरम्॥[४] इति।

आवरणविक्षेपभेदेन मायायाः शक्तिः द्विधा वर्तते। उक्ते हि भामत्यामपि अविद्याया द्वे शक्ती– "**अनिर्वाच्याविद्याद्वितयस्य सचिवस्य**[५]" इत्यादिना। आभ्यामेव शक्तिभ्यां ब्रह्मणः वास्तविकं सद्रूपमाच्छाद्यते। अनया आवरणशक्त्या सच्चिदानन्दात्मकस्यात्मनः स्वरूपमानन्दाद्यात्मकम् आच्छाद्य कर्तृत्वभोक्तृत्वसुखदुःखमोहात्मकतुच्छभावना सम्भाव्यते। इयं माया अविद्यापदवाच्या अज्ञानाख्या कथं जाता? केन कारणेन अस्याः ब्रह्मणा सम्बन्धो जातः? उच्यते— अविद्यायाः तत्सम्बन्धस्य च –

---

[१] वि.चू. १९१
[२] सं.शा. १.२०
[३] बृ.उ.भा.वा. १.१.१८१
[४] नै.सि. ३.६६
[५] भामती, मङ्गलाचरणे प्रथमश्लोकः

Scanned with CamScanner

"जीव ईशो विशुद्धा चित् तथा जीवेशयोर्भिदा।
अविद्या तच्चितोर्योगः षडस्माकमनादयः ॥[1]"

इति अविद्याया अनादित्वाङ्गीकारात्।

नवीनास्तु अद्वैतिनः अज्ञानस्य ज्ञानशक्तिः, क्रियाशक्तिश्चेति द्विधा वदन्ति। **"सत्त्वात् सञ्जायते ज्ञानम्[2]"** इति प्रामाण्याद् रजस्तमोभ्यामनभिभूतं सत्त्वं ज्ञानशक्तिः। क्रियाशक्तिस्तु आवरणविक्षेपभेदेन द्विविधा भवति। अत्र घटो नास्तीति व्यवहारहेतुः रजस्सत्त्वाभ्यामनभिभूतं तम आवरणशक्तिः। आकाशादिप्रपञ्चोत्पत्तिहेतुः तमस्तत्त्वाभ्यामभिभूतं रजो विक्षेपशक्तिः। **"यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च[3]"** इति श्रुत्यनुरोधेन विक्षेपशक्तिमता अज्ञानेन उपहितस्यैव ईश्वरस्य जगत उपादानकारणता। अत्र मते आवरणशक्तिप्रधानं अज्ञानमविद्या। विक्षेपशक्तिप्रधानमज्ञानं माया इत्युच्यते। इयमेव माया, तमः अविद्या, अव्यक्तमित्यादिशब्देन व्यवह्रियते।

पञ्चदशीकारा विद्यारण्यस्वामिनस्तु विवरणप्रस्थानानुयायिनः सन्तोऽपि विवरणप्रस्थानानुकूलसिद्धान्तानां मार्गप्रदर्शकाः, भामतीविवरणप्रस्थानयोः समन्वयकारका विराजन्ते। रजस्तमोऽनभिभूता शुद्धसत्त्वप्रधाना माया, रजस्तमोऽभिभूता मलिनसत्त्वप्रधाना अविद्या इति प्रतिपादयन् मायाप्रतिबिम्बितं सर्वज्ञत्वादिगुणविशिष्टं चैतन्यमीश्वरः, अल्पज्ञत्वादिगुणविशिष्टं अविद्याप्रतिबिम्बितं चैतन्यं जीवः। उक्तञ्च पञ्चदश्याम्—

सत्त्वशुद्ध्यविशुद्धिभ्यां मायाविद्ये च ते मते।
मायाविम्बो वशीकृत्य तां स्यात्सर्वज्ञ ईश्वरः ॥[4] इति।

मायाख्यायाः कामधेनोर्वत्सौ जीवेश्वरावुभौ।[5] इति च।

सत्त्वस्य प्रकाशकस्वभावस्य शुद्धिः गुणान्तरेणानभिभवः, अविशुद्धिः न विशेषेण शुद्धिः रजस्तमोभ्यां न्यूनाधिकतया मिश्रणः, ताभ्यां मायाऽविद्येति ते मते इति श्लोकार्थः।

---

[1] अ.सि. पृ. ८१ इत्यत्र उद्धृतः श्लोकः
[2] भ.गी. १४.१७
[3] मुण्ड.उ. १.१.७
[4] पं.द. १.१६
[5] पं.द. ६.२३६

Scanned with CamScanner

एवञ्च मायां प्राचीना अद्वैताचार्याः एवं निरूपयन्ति—

- माया
  - आवरणशक्तिः (ब्रह्मणः शुद्धस्वरूपम् आच्छादयति)
  - विक्षेपशक्तिः (शुद्धे ब्रह्मणि धर्मधर्मिभावम्, विषयविषयिभावम्, अनात्मबुद्धिं प्रपञ्चभावञ्च उत्पादयति)

मायाविषये नवीना अद्वैतिनः—

- अज्ञानम्
  - ज्ञानशक्तिः
  - क्रियाशक्तिः
    - अविद्या (आवरणशक्तिः)
    - माया (विक्षेपशक्तिः)

एवं विवरणमते ब्रह्मचैतन्य ईश्वरचैतन्यं जीवचैतन्यञ्चेति चैतन्यत्रयं स्वीकृतम्। परन्तु कूटस्थचैतन्यम्, ब्रह्मचैतन्यम्, जीवेश्वरचैतन्यन्यद्वयञ्चति चतुर्विधं चैतन्यं स्वीकुर्वन् विद्यारण्यमुनयः भामतीविवरणप्रस्थानयोः समन्वयं प्रत्यपादयन्—

> **कूटस्थो ब्रह्म जीवेशौ इत्येवं चिच्चतुर्विधा।**
> **घटाकाशमहाकाशौ जलाकाशाभ्रखे यथा॥**[1] इति।

साक्षिस्वरूपविषयेऽपि विद्यारण्यमुनेः प्राक्कालीना वेदान्तिनो जीवेश्वराभ्यां भिन्नं शुद्धं चैतन्यमात्मानं साक्षिणं वदन्ति। विद्यारण्यस्वामिनस्तु कूटस्थचैतन्यमेव साक्षीति प्रतिपादयन्ति। यथा नृत्यशालास्थदीपः साक्षी भवति तथा कूटस्थचैतन्यमेव साक्षीति।[2]

एवं दशमशतकादनन्तरम् षोडशशतकपर्यन्तं विरचितेषु ग्रन्थेषु भामतीविवरणप्रस्थानस्य विकासः, अनिर्वचनीयख्यातिसाधनम्, अखण्डार्थत्वनिरूपणमित्यादिविषयाः पल्लविता दृश्यन्ते। विशेषतश्च अद्वैतसिद्धान्तखण्डनपरस्य द्वैतसिद्धान्तमण्डनपराणां निराकरणाय प्रवृत्तानाम् अद्वैतसिद्धि-

---

[1] पं.द. ६.१८

[2] तत्रैव, १०.११, १२

Scanned with CamScanner

गुरु-लघुचन्द्रिका-विट्ठलेशीयादीनां ग्रन्थानाम् एवम् आधुनिकेऽपि काले शतभूषण्यादि-ग्रन्थानामाविर्भावः अद्वैतसिद्धान्तस्य विकासोन्मुखतामापादयति।

१.१.६ अद्वैतवेदान्ते प्रकरणग्रन्थाः —

श्रुतिस्मृतिन्यायेति प्रस्थानत्रयान्तर्गतास्सर्वेऽपि ग्रन्था व्याख्योपव्याख्यया व्याख्याताः। अद्वैतवेदान्तसाहित्ये प्रस्थानत्रयान्तर्गता अद्वैतवेदान्तसिद्धान्तप्रतिपादकाः प्रायः पञ्चशताधिकाः सव्याख्या निर्व्याख्याश्च विभिन्नैराचार्यैः कृता ग्रन्था उपलभ्यन्ते।[1] एते च प्रकरणग्रन्थाः सिद्धान्तमात्रप्रदर्शनपराः, वादप्रधानखण्डनमण्डनपराः अनुभवात्मकभावाविष्करणपराः काव्यशैल्या सिद्धान्तप्रदर्शनपराश्चेति चतुर्धा विभक्तुं शक्यन्ते। एते सर्वेऽपि—

शास्त्रैकदेशसम्बद्धं शास्त्रकार्यान्तरे स्थितम् ।
प्राहुः प्रकरणं नाम ग्रन्थभेदं विपश्चितः॥[2]

इति लक्षणान्विताः प्रकरणग्रन्थस्थानं लभन्ते। अद्वैतमतप्रतिपादका एते ग्रन्थाः प्रकाशिता अप्रकाशिताश्च विभिन्नहस्तप्रतिसङ्ग्रहालयेषूपलभ्यन्ते।

१.१.७ अद्वैतवेदान्तवाङ्मये कृष्णकृतकैवल्यदीपिका —

यद्यपि एतेषु प्रकरणग्रन्थेषु बहवो ग्रन्थाः विद्वरेण्यैः संशोधनपुरःसरं प्रकाशिताः तथापि ग्रन्थ-तमिल-तेलुगु-कन्नड-शारदा-देवनागरीप्रभृतिषु नैकासु लिपिषु विरचिता एते ग्रन्थाः प्रकाशिता अप्रकाशिताश्च विभिन्नेषु प्राच्यविद्याग्रन्थालयेषूपलभ्यन्ते। अमीषु ग्रन्थेषु उपलभ्यन्ते नैके वेदान्तविषया ये मुमुक्षूणां नितरामुपयोगिनस्सन्ति। अतीव सरलया रीत्या विविधदृष्टान्तपुरस्सरं, विभिन्नमतसिद्धान्तोपवर्णनपूर्वकमद्वैतमतस्य श्रेष्ठ्यमुपादेयत्वं च वर्णयन्त इमे न्यायप्रमाणोपबृंहिताः प्रकरणग्रन्थाः शास्त्रप्रमेयं स्फुटं प्रबोधयन्ति। तादृशनिबन्धेष्वेकमिदं ग्रन्थरत्नं कृष्णकृतं "कैवल्यदीपिका" नाम यदद्यावध्यप्रकाशितं निगूढमिवासीत्।

कैवल्यदीपिका इति संज्ञकाः त्रयो ग्रन्थाः संस्कृतवाङ्मये विद्योतन्ते। एतेषां विवरणं निम्नरूपेण वर्तते —

---

[1] द्रष्टव्यम् - अ.वे.सा.को. पृ. ११४
[2] सं.शा.सु.टी. १० इत्यत्र उद्धृतम्

Scanned with CamScanner

(१) वोपदेवविरचितस्य "भागवतमुक्ताफलम्" इत्याख्यग्रन्थस्य हेमाद्रिविरचित-व्याख्याया नाम "कैवल्यदीपिका" वर्तते। इयं व्याख्या कलकतानगरे १९२० तमे प्रकाशिता इति N.C.C. तः ज्ञायते।[१]

(२) कैवल्यदीपिका इत्याख्योऽपरो ग्रन्थः बोधानन्देन चतुर्षु अध्यायेषु ग्रथितः। असौ बोधानन्दो द्रविडदेशीयपञ्चनद-(तिरुवयार)-क्षेत्रवासी ब्रह्मानन्दयतिशिष्यः अष्टादशशतकीय इति ज्ञायते।[२] अस्याः कैवल्यदीपिकाया व्याख्या नारायणप्रिय-यत्यपराभिधानदुर्गाप्रसादयतिना "स्नेह" नाम्नी कृता वर्तते। सव्याख्या इयं कैवल्यदीपिका MGOML मध्ये R.2934 ग्रन्थक्रमाङ्के दृश्यते।[३] अद्वैतवेदान्त-साहित्येतिहासकोशे ग्रन्थोऽयम् अमुद्रितः इति सूचितम्।

(३) ब्रह्मानन्दापराभिधानकृष्णानन्दयतेशिशष्यकृष्णकृता कैवल्यदीपिका मद्रासस्थ-अड्यारहस्तप्रतिग्रन्थालये प्राप्यते। अस्याः कैवल्यदीपिकायाः स्वोपज्ञप्रभाव्याख्या अपि तत्र उपलभ्यते। अयं ग्रन्थः तमिलकविताण्डवरायस्वामिविरचितस्य कैवल्यनवनीतस्य संस्कृतीकरणरूप इति N.C.C. मध्ये लिखितं वर्तते। अस्य ग्रन्थस्य मूलमात्रं संस्कृतसंस्करणम् अपूर्णरूपेण १९३३ तमे वर्षे कुम्भकोणं नगरे प्रकाशितम्। तमिलसंस्करणं १९४० तमे वर्षे पालघाटनगरे प्रकाशितम्, यत्र कवेः नाम शङ्कुकविः इति दृश्यते।

१.२ कृष्णः कः? —

"कृष्णः" इति उच्चरिते सति जगद्गुरुः श्रीकृष्णः अस्माकं विचारसरण्याम् अवतरति किन्तु सुविशाले संस्कृतवाङ्मये "कृष्णः" इति नामधेया बहवो हि कोविदा विद्योतन्ते। सुमहत्संस्कृतवाङ्मये प्रायो द्विशतं कृष्ण इति नाम अभिदधानाः तारका विलसन्ति।[४] एतेषु बहूनां देशकालादिपरिचयो कृतित्वव्यक्तित्वविषयकविस्तारो न ज्ञायते। केषाञ्चन नाममात्रत्वेन प्रसिद्धत्वात् तेषां स्थितिरेव सन्देहास्पदा भवति। अतस्सर्वेषां परिचय इदमित्थमेव इतिरूपेण दातुं

[१] N.C.C. Vol. V, P.77

[२] अ.वे.सा.को. पृ. ३६७

[३] N.C.C. Vol. V, P.78

[४] द्रष्टव्यम् - N.C.C. Vol. IV, P. 284-366.

Scanned with CamScanner

दुःशकम्। तत्र अद्वैतवेदान्तवाङ्मये एव द्वादशाधिकाद्वैताचार्याः कृष्ण इति संज्ञया वेदान्तसाहित्येतिहासकोशग्रन्थेषु उट्टङ्किताःसन्ति।[1] एतेषां नामानि क्वचित् कृष्णः, कृष्णगुरुः, कृष्णपण्डितः, कृष्णगिरिः, कृष्णशर्मा, श्रीकृष्ण इति रूपेण वर्तन्ते। प्रकृतशोधकार्यत्वेन स्वीकृताया मातृकाया कर्ता कृष्णः क इति ज्ञातुं ये केचन विषया विरलतया कथञ्चिद् दृष्टिपथम् आगताः तान् समवलम्ब्य तथा ग्रन्थकर्त्रा ग्रन्थारम्भे ग्रन्थसमाप्तौ पुष्पिकायाञ्च यावन्तो निजपरिचयानुकूला निर्देशा विहिताः तानेवाधारीकृत्यात्र तदीयः परिचयः समुपस्थाप्यते।

मातृकायामस्यां ग्रन्थकारो न कुत्रापि स्वनाम उल्लिलेख। महति कालार्णवे निमग्नः कविपुङ्गवः कैवल्यदीपिकाप्रणेता वेदान्तविचक्षणः कृष्णः कस्मिन्समये कतमं जनपदं जन्मना भूषितवानिति निश्चेतुं किञ्चिद् दुःशकमेव। अस्या मातृकायाः कर्तुर्नाम क्वचित् "कृष्णः", क्वचित् "कृष्णगुरुः", क्वचिच्च "कृष्णपण्डितः" इति प्राप्यते। तद्यथा – अड्यारग्रन्थालयस्थशोधकेन्द्रे विद्यमानायां ग्रन्थसूच्यामस्याः कर्ता "कृष्णः" इति निर्दिष्टम्।[2] मद्रासविश्वविद्यालयात् प्रकाशिते N.C.C. मध्येऽपि अस्याः कर्तुर्नाम "कृष्णः" इत्येवास्ति। मद्रासराजकीयप्राच्यविद्यापुस्तकालयात् प्रकाशितायां न्यायचन्द्रिकायामस्याः ग्रन्थकर्तुर्नाम "कृष्णगुरुः" इति लिखितमस्ति।[3]

र.तङ्गस्वामिसम्पादिते अद्वैतवेदान्तेतिहासकोशे "कृष्णः", "कृष्णपण्डितः" इति उभयथा नामनिर्देशोऽस्ति।[4] अस्या मातृकायाः पुष्पिकावाक्येऽपि "इति श्रीमद्गुरुब्रह्मानन्दयतीन्द्रचरणारविन्द-मकरन्दतृप्तस्वान्तेन कृष्णेन विरचितेयं कैवल्यदीपिका समाप्ता" इति निर्दिष्टमस्ति।[5] एवं विभिन्नमतेषु सत्सु मातृकाया अस्याः कर्ता "कृष्णः" इति निश्चीयते। अतो ग्रन्थकर्तुर्नाम कृष्ण इत्येव सुसङ्गतम्। यद्यपि एतस्य पाण्डित्यं वैदुष्यञ्च समवलम्ब्य आदरात् "कृष्णपण्डितः" इति नामकरणं क्वचित्कृतं स्यात्, तथाप्यत्र मातृकायाः सम्पादनकर्मणि शोधप्रबन्धस्य शीर्षके ग्रन्थकर्तुः नाम "कृष्णः" इत्येव लिखितमस्ति। व्यवहारे लेखने च "कृष्णः", "कृष्णपण्डितः" इति उभयथोल्लेखोऽस्ति। एतस्य इतरग्रन्थानां प्रामाणिकरीत्या उपलब्ध्यभावे सत्यपि इतरेतिहासकोशग्रन्थेषु, सन्दर्भग्रन्थेषु, कोशग्रन्थेषु च तस्य परिचयः प्राप्यते।

[1] द्रष्टव्यम् - अ.वे.सा.को. पृ. ४५७
[2] Descriptive Catalogue of Sanskrit Manuscripts in Adyar Library, Vol. IX, P. 790-791.
[3] न्यायचन्द्रिका, पृ. २३
[4] अ.वे.सा.को. पृ. ३२७
[5] कै.दी. मातृकायाः पुष्पिकावाक्यम्।

Scanned with CamScanner

अयं कैवल्यदीपिकाकारः कृष्णपण्डितः ब्रह्मानन्दापराभिधानकृष्णानन्दयतेशिशष्यः आसीत्। स्वगुरुविषये ग्रन्थकारोऽयं स्वयं कैवल्यदीपिकायामित्थं ब्रूते –

अमृतमतुलनित्यानन्दसान्द्रस्वरूपं
विदितसकलवेदान्तार्थतात्पर्यनिष्ठम् ।
मृदितसकलदोषं मोक्षकामैः सुसेव्यं
गुरुवरमहमीडे कृष्णसंज्ञं यतीन्द्रम् ॥[१] इति।

अपि च मातृकाया द्वयोः प्रकरणयोः आरम्भे अन्ते च "**श्रीमद्गुरुब्रह्मानन्दस्वामिने नमः**" इत्यनेन वाक्येन ज्ञायते यदस्य गुरोर्नाम ब्रह्मानन्दः।[२] ग्रन्थस्यान्तेऽपि अयं ग्रन्थकारः स्वगुरुम् अनुस्मृत्य स्वकृतार्थतां दर्शयति। तत्रायं स्पष्टं द्योतयति यदस्य गुरोः नाम ब्रह्मानन्दः वर्तते। यथा – "**ब्रह्मानन्दाद्यतीन्द्रादपि विपुलकृपां प्राप्य मुक्तो धरण्याम्**[३]" इति। तथैव प्रभाव्याख्यायाम् अयम् अवादीद्यदस्य गुरुः यतीन्द्रो ब्रह्मानन्दः अन्वर्थनामा वर्तते। अस्य स्वगुरुविषये अतीव निष्ठा वर्तते। स्वगुरुम् अयं "**विदितसकलवेदान्तार्थतात्पर्यनिष्ठम्**" इतिरूपेण जीवन्मुक्तः इति मनुते। ब्रह्मानन्दस्य अपरं नाम कृष्णानन्दयतिः इत्यस्ति।[४] "**गुरुवरमहमीडे कृष्णसञ्ज्ञं यतीन्द्रम्**[५]", "**नत्वा श्रीकृष्णयोगीन्द्रपादपङ्केरुहद्वयम्**[६]"। एकत्र अयं ग्रन्थकारो "**नमामि तान् शङ्करपूज्यदेशिकान्**[७]" इति पद्येन स्वगुरुनमस्कुर्वन् गुरोः विशेषणम् "देशिकः" इति प्रयुक्तवान्। अपि च समग्रे ग्रन्थे अनेन गुरोः विशेषणत्वेन "देशिकः, वरदेशिकः" इत्यादीनि विशेषणानि प्रयुक्तानि। यद्यपि एवं भवितुमर्हति यदेकं नाम विद्यागुरोः एकञ्च दीक्षागुरोः इति किन्तु अस्मिन् विषये प्रबलतरं किमपि प्रमाणं नोपलभ्यते। किन्तु ब्रह्मानन्दस्वामिनः अपरं नाम कृष्णानन्दयतिः

---

[१] कैवल्यदीपिकायाः प्रभाव्याख्यायाः मङ्गलाचरणे।

[२] द्रष्टव्यम्- मातृकाया उभयोः प्रकरणयोः अन्तिमो भागः।

[३] कैवल्यदीपिकाया, २.१७२

[४] "The author who calls himself as Krishna was the pupil of Krishnanand Yati alias Brahmananda Yati.", - Descriptive Catalogue of Sanskrit Manuscripts in the Adyar Library, Vol. IX. Page 790-92

[५] कै.दी.व्या. २

[६] कै.दी.व्या. ४

[७] कै.दी.व्या. मङ्गलाचरणे तुरीयश्लोकः

Scanned with CamScanner

कृष्णयोगीन्द्रो वा अस्मिन् विषये कानिचन प्रमाणानि सन्ति।[1] अयमपि कृष्णानन्द इति नामधेयं स्वगुरुं बहुत्र ब्रह्मानन्द इति सम्बोधयति।[2]

अस्य ग्रन्थकारस्य वंशविषये साक्षात् प्रमाणं विवरणञ्च नोपलभ्यते तथापि ग्रन्थकारेण प्रणीतासु कृतिषु एतद्विषये ईषन्निर्देशः प्राप्यते। तद्यथा अनेन कृष्णेन विरचितायाः "मुनिभावप्रकाशिका" इति भगवद्गीताव्याख्याया आद्येषु पद्येषु एष सङ्केतयति यत् स भारद्वाजगोत्रीयनृसिंहगुरोः पुत्रः, श्रीरामदेशिकस्य भागिनेयः च। स्वीयमातुलाद् व्याकरणमीमांसा-वेदान्ताद्यनेकशास्त्राणामध्ययनञ्चकार।[3]

१.३ कृष्णस्य देशः —

अस्य कृष्णस्य जन्मदेशः कः? इति विचारे क्रियमाणे प्रायः सर्वेषां विदुषां मतैक्यमस्ति यदयं दक्षिणदेशीयः आसीत्। अत्र मातृकायाम् अयं ग्रन्थकारः स्वजननस्थानविषये न कुत्रापि निरदिक्षत्। अतः एतस्य जन्मस्थानविषये प्राथमिकं प्रमाणं तु किमपि नास्ति तथापि कानिचन गौणप्रमाणानि अस्य कृष्णस्य जन्मदेशविज्ञानाय प्रामाण्यं भजन्ति। तत्र प्रथमं प्रमाणमस्ति मातृकायाः लेखनशैली। मातृकायां प्रायः बहुत्र लकारस्य स्थाने ळकारस्य प्रयोगो विहितः। एतादृशः प्रयोगः प्रायः दाक्षिणात्यानां भवति। द्वितीयं प्रमाणमस्ति अद्वैतवेदान्तसाहित्येतिहासकोशग्रन्थे निबद्धोऽस्य परिचयः। र.तङ्गस्वामिमहोदयः स्वकीये अद्वैतवेदान्तसाहित्येतिहासकोशे लिखति यत् "ब्रह्मानन्दापराभिधानकृष्णानन्दयतेश्शिष्योऽयं कृष्णपण्डितः दक्षिणदेशीयस्तमिलभाषायास्साहित्ये च निष्णातश्चोलदेशवासीति ज्ञायते"।[4] तृतीयं प्रमाणमस्ति यदनेन कृष्णपण्डितेन विरचितः कैवल्यदीपिका इत्ययं ग्रन्थः तमिलभाषायां ताण्डवरायस्वामिना विरचितस्य कैवल्यनवनीताख्यस्य संस्कृतीकरणरूपः पद्यबद्धो वर्तते इति केषाञ्चन मतम्[5]। अयं ताण्डवरायस्वामी दक्षिणदेशीय आसीदिति विदुषां मतमस्ति। अतोऽयं कृष्णपण्डितोऽपि दक्षिणदेशीयः इति निर्णेतुं शक्यते।

---

[1] द्रष्टव्यम्- अद्वैतवेदान्तसाहित्येतिहासकोशः, पृ. ३२७; N.C.C. Vol. IV, P. 293.

[2] (१) मातृकायाः आरम्भे अन्ते चायं ग्रन्थकारः "श्रीमद्गुरुब्रह्मानन्दस्वामिने नमः" इति स्वगुरुं नमस्कुर्वन् कृष्णानन्दब्रह्मानन्दयोरभेदं दर्शयति।
(२) कै.दी.व्या. इत्यत्र द्वितीयप्रकरणस्य प्रथमो मङ्गलाचरणश्लोको द्रष्टव्यः।

[3] अ.वे.सा.को. पृ. ३२७

[4] अ.वे.सा.को. पृ. ३२७

[5] अ.वे.सा.को. पृ. ३२७

Scanned with CamScanner

१.४ कृष्णस्य कालः —

अनुसन्धानकर्मणि ग्रन्थकर्तुर्देशकालसङ्कीर्तनं प्रधानं प्रथमं च स्थानं लभते। परन्तु प्रायः संस्कृतविदुषां शास्त्रकाराणाञ्च कालः कालगर्भे विलीन एव वर्तते इति ज्ञातपूर्वमेव समेषां संस्कृतपण्डितानाम्। अतः प्राचीनशास्त्रकाराणां कालनिर्धारणं किञ्चिद् दुःशकमेव वर्तते। एतद्विषये साहित्यरत्नाकरस्य अध्ययनात्मकभागे वेम्पटिकुटुम्बशास्त्रिणो लिखन्ति यत् "पूर्वेषां रचनाव्यासङ्गः स्वमतिवैशद्यैकप्रयोजन आसीत्। मुद्रणादीनाम् अभाववति तस्मिन् काले तादात्विकोपलब्धेषु ग्रन्थेषु गुणदोषौ परिशील्य तौ सम्यगाकलयितुं तद्विषयविचारविषया ग्रन्थास्तैर्व्यरच्यन्त। अपि च स्वनाम्न उद्घाटनमपि दोषाय अकल्पत तस्मिन् काले, किमुत देशकालादिसङ्कीर्तनम्। अतश्च ग्रन्थस्थविषयविमर्शनदृष्टीनां तेषां नासीत् ततोऽप्यप्रधानेषु कालादिनिरूपणेष्वासक्तिरावश्यकता च[१]" इति। प्रकृतमातृकाकारोऽपि स्वमातृकायां कुत्रचिदपि स्वदेशकालावधिकृत्य स्पष्टरूपेण न किञ्चिद् अलिखत्। तस्मात् प्रमाणान्तरैः एष विषयो निश्चेतव्यो भवति।

ग्रन्थकारस्य कालविषये साक्षात्प्रमाणस्य अनुपलब्धत्वात् पारम्परिकप्रमाणानि इह शरणीक्रियन्ते। मातृकाग्रन्थोऽयं तमिलभाषायां ताण्डवरायस्वामिना विरचितस्य कैवल्यनवनीतस्य संस्कृतीकरणरूपः पद्यबद्धोऽस्तीति केचन।[२] मतमेतत् प्रामाणिकमप्यस्ति। अतोऽस्य कालः अष्टादशशताब्दिरिति निर्णेतुं शक्यते। यतो हि ताण्डवरायः सप्तदश-अष्टादशशतकीयः चोलदेशीयो नन्निलग्रामवासी नारायणसरस्वतीशिष्यः आसीत्।[३]

केचित्तु ताण्डवरायस्वामिनं तिरुवानैक्कावलगोपालशास्त्रिणः प्राप्तविद्यं, नारायणगुरोः प्राप्तदीक्षं, परमशिवेन्द्रशिष्यं सदाशिवब्रह्मेन्द्रसतीर्थ्यञ्च भणन्ति।[४] अतः सर्वथापि तमिलकविताण्डवरायस्वामिनः अर्वाचीनोऽयं कैवल्यदीपिकाकारः कृष्णपण्डितः अष्टादशशतकीयः (१८०० A.D.) इति तर्कयितुं शक्यते। तर्केणानेन ग्रन्थकारस्यास्य समयो ख्रीष्टवर्षस्याष्टादश-शताब्द्या मध्यमभाग इति निर्धारितो भवति।

---

[१] साहित्यरत्नाकरः, पृ. १२

[२] "एतदीय ग्रन्थः कैवल्यदीपिकाख्या। स च तमिलभाषायां ताण्डवरायस्वामिना विरचितस्य कैवल्यनवनीताख्यस्य संस्कृतीकरणरूपः पद्यबद्धः ग्रन्थः" - अ.वे.सा.को. पृ. ३२७

[३] http://www.newkaivalyanavaneetham.blogspot.in/2011/07/kaivalya-navaneetham-in-contemporary.html. Accessed on 28.08.2014

[४] अ.वे.सा.को. पृ. ३२७

Scanned with CamScanner

१.५ कृष्णस्य कृतयः —

कृष्णपण्डितेनाऽऽहृत्य कियन्तो ग्रन्था रचितास्तत्तु नैव पूर्णतया निर्धारयितुं शक्यं तथाऽपि विभिन्नप्राच्यहस्तप्रतिग्रन्थालयानां सूचिभिः ज्ञायते यदनेन ग्रन्थकर्त्रा इमे ग्रन्था विरचितास्सन्ति –

१. कैवल्यदीपिका स्वोपज्ञप्रभाव्याख्यायुता।

२. प्रत्यक्स्वप्रकाशत्ववादः।

३. भगवद्गीताव्याख्या – मुनिभावप्रकाशिका।

४. गोपिकागीतव्याख्या – मुनिभावप्रकाशिका।

५. अद्वैतसुधाबिन्दुः।

६. छान्दोग्योपनिषत्कारिकाः।

एतेषु ग्रन्थेषु प्रथमक्रमाङ्के निर्दिष्टः (१) **कैवल्यदीपिका** इत्याख्यो ग्रन्थो मातृकारूपेण प्राप्यते। स च मया प्रकृतशोधकार्याङ्गत्वेन स्वीकृतो वर्तते। यस्य विस्तृतं विवरणम् अस्मिन् शोधप्रबन्धे कैवल्यदीपिकायाः परिचितिः (पृ. १९) इति शीर्षके प्रस्तूयते। इतरेषां चतुर्णां विषये विभिन्नप्राच्यहस्तप्रतिग्रन्थालयानां ग्रन्थसूच्याधारेण यत्किञ्चित् परिचयोः नामनिर्देशनञ्च दृश्यते तदत्र विमृश्यते—

(२) **प्रत्यक्स्वप्रकाशत्ववादः** – द्वाविंशतिपुटात्मको ग्रन्थोऽयं मद्रासनगरस्थ-अड्यार्-हस्तप्रतिसङ्ग्रहालये मातृकारूपेण ग्रन्थलिपौ वर्तते। ग्रन्थसूच्यामस्य ग्रन्थक्रमाङ्कः **23.F.44-ग्र-22** इति वर्तते। तत्र अस्या मातृकायाः कर्तुर्नाम "कृष्णगुरुः" इति लिखितमस्ति।[१]

(३) **भगवद्गीताव्याख्या मुनिभावप्रकाशिका** – ग्रन्थोऽयं मातृकारूपेण Catalogue of Central Provinces and Berar इति ग्रन्थसूच्यां १३९० क्रमाङ्के दृश्यते, किन्तु तत्र अस्या मातृकाया नाम "गीताभावप्रकाशः" इति रूपेण वर्तते।[२] तत्र अस्या मातृकायाः कर्तुर्नाम "कृष्ण" इति लिखितमस्ति।

---

[१] द्रष्टव्यम् – A Catalogue of The Samskrit Manuscripts in The Adyar Library, Part II, Page 146

[२] द्रष्टव्यम् - Catalogue of Sanskrit & Prakrit Manuscripts in the Provinces and Berar by Rai Bahadur Hiralal, P.129

Scanned with CamScanner

(४) **गोपिकागीतव्याख्या मुनिभावप्रकाशिका** – अस्या मातृकाया विषये कस्यामपि ग्रन्थसूच्यामुल्लेखो न दृश्यते, किन्तु एतस्या नामोल्लेखः टि. चन्द्रशेखरमहोदयेन सम्पादिताया न्यायचन्द्रिकाया अन्ते कृष्णस्य परिचयभागे अनेन विरचितानां ग्रन्थानां सूच्यां विद्यते।[१]

(५) **अद्वैतसुधाबिन्दुः** – ४३ पुटात्मकोऽयं ग्रन्थो मातृकारूपेण बरोडाग्रन्थसूच्यां ७९९९ क्रमाङ्के दृश्यते।[२] यत्र अस्य कर्तुर्नाम "कृष्णशर्मा" इति वर्तते।

(६) **छान्दोग्योपनिषत्कारिकाः** – ग्रन्थोऽयं जयपुरपोटीखानासूच्यां दृश्यते।[३]

परं कैवल्यदीपिकाया ऋते अन्ये ग्रन्थाः किमनेनैव कृता उतान्येनेति निर्णेतुं न पार्यते। यतो हि केषुचित् हस्तप्रतिग्रन्थालयसूचिग्रन्थेषु स्पष्टरूपेण इमे ग्रन्थाः अनेनैव कृष्णेन विरचिता इति लिखितं न वर्तते, अतः एतद्विषये अस्माभिः निश्चप्रचमधिकं वक्तुं न शक्यते।

१.६ कृष्णस्य वैदुष्यम् —

"श्रीमच्छारीरभाष्यादिकसकलमहाशास्त्रदुग्धाब्धिमध्या-
दादायात्यन्तसारं पय इव सुवचः कुम्भलक्षैर्भृतं यत्।
पूर्वाचार्यैस्तदद्य प्रकरणविधया वच्मि कैवल्यसर्पिः
प्राज्ञानामश्नतां यद्भवविषयरसो न स्वदेन्मानसाय"॥[४]

इति वचनानुसारेणासौ कृष्णः पदवाक्यप्रमाणशास्त्रज्ञः आसीत् इत्यभ्यूहितं शक्यते। अस्य प्रामाणिकरीत्या एकस्यैव ग्रन्थस्योपलब्धिसत्वात् अयं कैवल्यदीपिकाग्रन्थ एव कृष्णस्य वैदुष्यविषये निदर्शनं भवति।

(१) "मुनिभावप्रकाशिका" इति भगवद्गीताव्याख्याया आद्येषु पद्येषु एष सङ्केतयति यत् एषः स्वीयमातुलाद् व्याकरणमीमांसावेदान्ताद्यनेकशास्त्राणामध्ययनञ्चकार।[५]

---

[१] न्यायचन्द्रिका, टि.चन्द्रशेखरः, मद्रासविश्वविद्यालयः, चैन्नै।

[२] An Alphabetical List of Manuscritps in the Oriental Institute, Baroda. Vol. I p.516

[३] अ.वे.सा.को. पृ. १८३

[४] कै.दी. १.६

[५] अ.वे.सा.को. पृ. ३२७

Scanned with CamScanner

(२) अद्वैतवेदान्ततत्त्वानाम् सरलरीत्याऽऽविष्करणे तदुचितेतरव्याकरणन्याययोग-मीमांसादिशास्त्राणां प्रमेयांशानाम् उदाहरणरूपेण प्रथनेन अस्य सकलशास्त्रावबोधः स्फुटीभवति। समग्रकैवल्यदीपिकायां तद्व्याख्यायाञ्च अनेन प्रायः शताधिकार्षग्रन्थानां उदाहरणानि दत्तानि, यत्र सार्धत्रिशताधिकार्षोक्तीनां समुच्चयो वर्तते।

(३) कैवल्यदीपिकायाः उभयोः प्रकरणयोः अद्वैतवेदान्तसिद्धान्तान् स्पष्टीकुर्वन् असौ कृष्णः प्रायः पञ्चाशदधिकोपनिषदः उदाजहार। तेनास्य औपनिषदं ज्ञानं तत्पाटवञ्च सिद्ध्यति। अत्रायं ग्रन्थकारस्य वैशिष्ट्यं यदनेन प्रसिद्धोपनिषनिषद्भिः सह अप्रसिद्धोपनिषदामपि बहुत्र उद्धरणं दत्तम्।

(४) विहितकर्मणामुपयोगविषये अद्वैतमतं स्पष्टयन् अयं मीमांसासिद्धान्तानपि उट्टङ्कयति तस्मात् मीमांसायामपि अस्याधिकोऽभिनिवेशोऽस्ति इति ज्ञातुं शक्यते।

(५) ग्रन्थकारोऽयम् आर्षवाङ्मयस्य बहूनि आख्यानानि अनूद्य वेदान्तराद्धान्तान् स्पष्टयन् योगवासिष्ठ-महाभारत-पुराणाद्यार्षग्रन्थानां बहून्युदाहरणानि उदाजहार।[१]

१.७ कृष्णस्य गुरुपदनिष्ठा —

ब्रह्मविद्याप्राप्तौ गुरोः अनुग्रहोऽपि अत्यावश्यकः। यतो हि वेदानुग्रहेण मनसो निष्पापत्वे सत्यपि तावत् पर्यन्तं न शास्त्रावबोधो यावच्छास्त्रोपदेष्टुः सद्गुरोरनुग्रहो न भवति। अत एव "**यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ। तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः**[२]" इत्यादिश्रुत्या "**देवमिवाचार्यमुपासीत**[३]" इत्यादिस्मृत्या च गुर्वाराधनस्य ब्रह्मविद्याप्राप्त्यङ्गत्वमस्तीति द्योतितम्।

इहापि कैवल्यदीपिकाया ग्रन्थारम्भे मङ्गलाचरणे अनेन कृष्णेन ब्रह्मविद्याप्राप्त्यर्थं स्वगुरोः शरणागतभावपुरस्सरं नमस्कारः कृतः। "**वन्दे वरदेशिकं तम्**[४]", "**हिमं सूर्यवन्मामथैकञ्च कृत्वा**

[१] द्रष्टव्यम् - कै.दी.व्या. १.९७

[२] श्वे.उ. ६.२३

[३] आप.श्रौ.सू. १.६.१३

[४] कै.दी. १.३

Scanned with CamScanner